

AZ ÍRÓI SZÓTÁRAKRÓL

GÁLDI LÁSZLÓ

ÍRÓI SZÓTÁRAINK FŐ KÉRDÉSEI,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A PETŐFI-SZÓTÁRRA

(*Vita*indító előadás)*

I. Hadd keressük meg mindenekelőtt az írói szótárakkal kapcsolatos *mai* törekvéseink helyét a lexikográfia történetében. Részletes történelmi visszapillantásra sem idő, sem szükség; annyit azonban mégis el kell mondanunk, hogy a mai írói szótárak a múlt többféle lexikográfiai hagyományának összefonódásából származnak.

1.1. Az egyik szál a glosszák, széljegyzetek, vagy más szóval, a nehezen érthető szavak és szövegrészletek kommentálásának világába vezet. Fontos ókori előzményeket elevenítve föl, e módszerrel újra meg újra élt az európai reneszánsz különböző lépcsőinek sok-sok tudósa és litterátora; ezúttal elég, ha távoli ösükként a Dantét magyarázó Boccacciora hivatkozunk, valamint a protestáns bibliamagyarázatoknak oly mélyen humanista ihletésű különféle változataira. Új aktualitást nyert, jórészt ismét ókori minták nyomán, ez a módszer a XVIII. században, a közép- és kelet-európai irodalmi nyelvek megújulásának korában. A fejlődés már előbb is, de különösen ettől az időtől fogva két irányban haladt tovább. Szójegyzékek készültek, elsősorban a még el nem terjedt neologizmusokról, egyrészt *szépirodalmi* művekhez, másrészt pedig *pedagógiai*, illetve *tudományos* munkákhoz. A kommentárirodalomból kinőtt, szépirodalmi jellegű írói szójegyzék látszik régiebbnek, hiszen már a XVIII. század első évtizedében ilyen találunk a román Dimitrie Cantemirnak -- az orosz költőként híres Antioh Kantemir atyjának -- allegorikus regénye, az *Istorie ieroglifică* végén; 1759-ben ilyen Lessing szójegyzéke egy XVII. századi sziléziai költő, Logau költeményeihez, s 1779-ben ilyen Baróti Szabó Dávid szójegyzéke Jacques Vanier *Praedium rusticum* című költeményének magyar átdolgozásához, vagyis a Paraszti majorsághoz. Pedagógiai, illetve tudományos jellegű szójegyzék az orosz tudományos irodalomban már 1730 körül felbukkan, s nálunk ilyen 1777-ből Benyák Bernát grammatikai szógyűjteménye (A deák nyelv műben gyakorlott nevezetek), majd például 1828-ban Bugát Pál anatómiai műszójegyzéke. Tankönyveink és tudományos munkáink hasonló szójegyzékeinek áttekintése sajnos még nem készült el; a nem teljes, hanem „szemelgető” (kevésbé helyesen: „tallózó”) írói szótárak sora azonban a XVIII. századtól egyenes vonalban vezet -- hogy csak két példára hivatkozzam a francia klasszikusoknak híres XIX. századi kiadásáig, s elsősorban Marty-Laveaux Corneille- és Racine-szótáráig, nálunk pedig

* Az MTA Nyelvtudományi Intézete munkaértekezletének anyagából (Budapest, 1964. november 24.)

Arany Toldi-glosszáriumához, majd Rubinyi Mózes Mikszáth-szótáráig, egyetlen, több mint félszázados írói szótárunkig.

1.2. A másik lexikográfiai hagyomány, amely az előbbi idővel keresztezte, természetesen a teljességre törekvő szómutatókban, indexekben s az esetleg idézeteket is tartalmazó ún. konkordancia-szótárakban gyökerezik. Hogy ez mennyire így van, azt egy tudománytörténeti értékű anekdotával is igazolhatom. Amikor 1955-ben a Petőfi-szótár tervét már konkrét formában tárgyalta az MTA Nyelvtudományi Bizottsága, egyik akadémikusunk ezt kérdezte tőlem: „Szóval konkordancia-szótárra gondolsz, olyanra, amilyen a Biblia vagy Homérosz nyelvéről készült?” Természetesen már akkor sem gondolhattunk a lelőhelyek pusztá megadására vagy értelmezések nélküli idézethalmazra — a közelmúltban ilyen Shakespeare-konkordanciaszótárt, a J. Bartlettét (1962) láthattuk egy budapesti angol könyvkiállításon, — hanem az egynyelvű értelmező szótárak mintájára megszerkesztett, szemantikailag tagolt és értelmezésekkel egyenletesen ellátott modern írói szótárra, vagyis olyanfélére, aminő — annyi más közt — az 1956-tól 1961-ig megjelent, négykötetes Puskin-szótár, a mi Petőfi-szótárunknak egyik legfontosabb mintaképe.

Az ilyen, teljességre törekvő írói szótárak sem egészen újkeletűek. A francia L. G. Blanc már 1852-ben elkészítette a maga Dante-szótárát, amelyet később Fay Concordanza della Divina Commedia című munkája, majd a század utolsó éveiben G. A. Scartazzini Enciclopedia dantesca-ja, illetve 1905-ben A. Fiammazzonak ehhez csatolt újabb „concordanza”-szótára követett. Jellemző A. Schmidt Shakespeare-Lexiconának (1874—5) alcíme: „A complete dictionary . . .”. A klasszika-filológia terén a 80-as években jelentkezik — például S. Preussnál — a „Vollständiges Lexikon” igénye és bejelentése (vö. Vollständiges Lexikon zu den pseudo-cäsarischen Schriftstellern. Erlangen, 1884). Hasonló példákat bőven idézhetnénk, s találunk ilyeneket Christa Dill ismert cikkében is (Lexika zu einzelnen Schriftstellern), amely a Forschungen und Fortschritte 1959-i évfolyamában jelent meg; sajnos azonban a német szerzőnő nem tett eléggé világos különbséget a teljességre törekvő szótárak és azok közt, amelyeket ő szellemesen „Auswahlwörterbuch”-nak nevezett. Még kevésbé vizsgálta meg azt a számunkra igen fontos kérdést, tulajdonképpen mi tette szükségessé immár több mint 100 éve a különböző indexeknek, regisztereknek, konkordancia-jegyzékeknek az értelmező és magyarázó írói szótárral, pontosabban a „szemelgető” írói szótárral való keresztezését.

1.3. Ezt az igényt, nézetem szerint, nemcsak a XIX. század pozitívizmusa hagyta ránk, hanem egy olyan törekvés is, amelyet — kissé meglepő módon — descartes-inak, vagy, hogy egy régi magyar szóhoz folyamodom, „cartesianusnak” nevezhetnénk. „Faire des dénombremets si entiers et des revues si générales que je fusse assuré de ne rien omettre” — olvassuk Descartes Discours de la méthode-jában a teljes felsorolásokra adott tanácsot. Ez a követelmény újul meg napjainkban például az amerikai nyelvészeknek, köztük a ha nem is magyar, de legalább „dunatóji” származású Robert Austerlitznak abban a követelésében, hogy minden tudományos igényű nyelvtudományi adatgyűjtés pontosan meghatározott szöveganyagon, amerikai szóhasználatlaltal „corpuson” alapuljon, mégpedig úgy, hogy a kiválasztott szövegegyüttesnek lehetőleg minden adata a figyelembe vétessék. A teljesség csakis ebben az esetben vezet s t r u k t ú r á h o z . csakis ekkor kecsegtet azzal a reménnyel, hogy megbízható módon tárja fel számunkra a vizsgált szöveganyag nyelvi sajátos-

ságait. Ha tehát a struktúra fogalmát kellő hajlékonysággal értelmezzük, akkor igenis struktúrának, szervesen összefüggő egésznek foghatjuk fel azt az egyéni nyelvi jelrendszert is, amelynek a kérdéses egyéntől származó írásművek ha nem is teljes, de terjedelmesebb életmű esetében eléggé megbízható tükörképét őrizték meg. Az írásbeli kifejezés esetlegességét a minimumra csökkenthetjük, sőt egyszerűen ki is zárhatjuk akkor, ha eleve kijelentjük, hogy feldolgozásunkban nem a vizsgált egyén (szerző) teljes nyelvhasználata érdekel (beleértve ebbe le nem írt nyilatkozatait is), hanem csupán az írásos „corpus”, amelynek hitelességéhez kétség nem fér. Ha tehát a strukturalista nyelvészet nem zárja ki kutatásai köréből a szépirodalom nyelvét (amire, sajnos, nem egy példát tudnánk említeni), akkor az egyéni nyelvhasználat olyan teljességre törekvő vizsgálata, aminő az írói szótárak esetében lehetséges, szoros kapcsolatba hozható korunk strukturalista törekvéseivel.

2. A továbbiakban — tekintettel arra, hogy más, jelenleg készülő írói szótárainkkal sorra azoknak szerkesztői szándékoznak foglalkozni — mondanivalómat elsősorban a mi Petőfi-szótárunkra (a továbbiakban: PSz.) korlátozom. Ezzel kapcsolatban első feladatunk a PSz. helyének kijelölése a jelenkor írói szótárai közt, mégpedig három szempontból, amelyek sorra a következők:

- a) a feldolgozandó anyag, vagyis a „corpus” kiválasztása;
- b) a teljes adatfeldolgozás kérdése;
- c) a feldolgozás jellege, a szócikkek szerkezete.

2.1. A corpus teljességének igénye nálunk nagyjából megfelel a fentebb vázolt európai fejlődésnek. Amint Wachá Imre ismert összefoglalásából is kiviláglik (vö. Nyr. 1961., 85: 190—9), 1885-ben Ponori Thewrewk Emil még csak egyetlen Arany-műhöz, Arany Arisztophanész fordításaihoz készített glosszáriumot; 1889-ben azonban — s itt a kronológiai fordulópont! — Farnos Dezső már teljes „Index Petőfiánust” követelt. Az „index” szónak efféle kissé pontatlan használata ne tévesszen meg; szerencsére tudjuk, hogy Farnos „a költő nyelvezetének, valamint velős mondásainak stb. kimerítő szótárára” gondolt (Petőfiána 1888—9, 1 : 2). tehát ismerhette a kornak immár teljesen írói szótárait, valamint a „Geflügelte Worte” típusú idézetgyűjteményeket (ilyen napjainkban a román T. Vianu szerkesztette Dicționar de maxime). Farnos óhajáról bizonyára tudott Riedl Frigyes is; hogy az írói szótár nem lehet csupán egyéni nyelvi sajátosságok vagy egyenesen egyéni s alkalmi kuriózumok gyűjteménye, arra 1895-ben Riedl akaratlanul is rámutatott, amikor híres Arany-monográfiájában éppen egy igen gyakori szó, az *áll* ige különböző jelentéseit elemezte, majd hozzátette: „A nyelvérzéknek mily finomsága, a nyelvbirtok mily gazdagsága nyilvánul e sokirányú árnyékolásban” (be kár, hogy 1957-ben, Balassa László új Riedl-kiadásában ez a jegyzet megvan ugyan, de az említett függelék már nem). Az első világháború idején, Arany születésének 100. évfordulóján Somogyi Géza a következő fontos kijelentést tette: „új Arany-kiadásunk méltó betetőzése s hozzá igen hasznos segédkönyv lenne egy Arany-szótár, mely a nagy költő egész szókincsét felöleli” (Nyr. 46 : 105). Ebből a költői és prózai művek egységes „corpussá” való összefogásának követelménye is kiolvasható; joggal mondhatjuk tehát, hogy mindeme régi nyilatkozatok feltétlenül modernebbek, mint az az 1950-ben elhangzott vélemény, amely felvételre — Arannyal és Adyval kapcsolatban — elsősorban azokat a szavakat ajánlotta, amelyek nyelvi vonatkozásokon kívül „ideológiai vonatkozásban” is meglepő tanulsággal járnak. Efféle korlátozások, a „corpus” valódi céljával kerülnének ellentétbe, s természetesen nyomukat sem leljük

például a Puskin-szótárban, amelynek forrása a 16 kötetes akadémiai Puskin-kiadás, bizonyos, részben vitatható kihagyásokkal. — A Bolgár Akadémia Botev-szótára is a teljesség igényével lép fel, teljesen mellőzi azonban „corpusából” azokat az újságnyelvi közléseket, amelyekkel kapcsolatban — noha nyelvileg rendkívül érdekesek és egy 1953-i Botev-kiadásban is szerepeltek — az újabb felfogás Botev szerzőségét kétségbe vonta. Ezzel az elhatárolással a szótár anyaga egyszerre „megtisztult” — nyelvtörténetileg persze eléggé kétes módon — a bolgár felszabadulás korának török és görög elemekkel erősen kevert, majdnem zsargonszerű társalgási nyelvétől. — A „corpus” a Puskin-szótárénál körülhatároltabb a románok Eminescu-szótára esetében is: néhány posthumus verssel együtt csupán azokat a verses és prózai műveket dolgozták fel, amelyek még Eminescu életében jelentek meg. — Természetesen teljes feldolgozásra kerülnek újabban külön-külön szótárban, Goethe egyes művei, például Götz von Berlichingen; az 1958-ban megjelent próbafüzetből kitűnik, hogy czúttal nem modern, hanem egykorú kiadás volt a forrás, mégpedig az „editio princeps” (1771), összevetve és kiegészítve a Goethe életében megjelent kiadások szövegváltozataival.

Efféle — természetesen még hosszan sorolható — tapasztalatok nyomán törekszik a PSz. valamennyi hiteles Petőfi-szöveg feldolgozására, az akadémiai kiadás (1951 - 1964) 7 kötete alapján, figyelembe véve a kétes hitelű szövegeket is (az ezekből vett idézeteket szótárunkban csillaggal jelöltük). Súlyos textológiai probléma azonban számunkra — éppen úgy, mint az Eminescu-szótár szerkesztői számára a kiadó, Perpessicius román akadémikus túlságosan modernizált szövege — a mi jelenlegi Petőfi-kiadásunk első köteteinek modern helyesírása, amely az 1950 körüli akadémiai intézkedések következtében valószínűleg elhomályosítja a szövegek eredeti hangalakját. Szótárunk tehát „corpusként” — főleg a versekkel kapcsolatban — *j a v í t o t t* szövegeket közöl, az 1847-i kiadásra, illetve más eredeti közlésekre, sőt egyes esetekben kéziratok fényképmásolataira támaszkodva. Javításainkat azonban *ellenőrizhet ő v é* kell tennünk; erre a szükségletre ez év nyarán bukaresti megbeszéléseim során Flora Şuteu, az Eminescu-szótár munkaközösségének tagja is rámutatott. Egyelőre nem tartom lehetetlennek, hogy minden egyes szöveggel kapcsolatban megadjuk, a forrásjelzések közt, nemcsak a szöveg „kulcsszámának” feloldását, hanem azt a forrást is, amelynek segítségével a szükséges szövegjavításokat elvégeztük. „Corpusunkból” nem zártuk ki a szövegváltozatokat sem; különösen azokat kell feltétlenül gondosan idéznünk, amelyek — egy-egy szó törlése révén — esetleg máshonnan ki nem mutatható szóegyedet vagy kifejezést tartalmaznak; persze nem feledkezhetünk meg az alaktani ingadozások, korrekciók jelzéséről sem.

2.2. Rövidebben végezhetek a teljes adatfeldolgozás kérdésével. Im már köztudomású, hogy teljes adatközlésről, terjedelmi okokból, legfeljebb egy-egy irodalmi művel (Werther, Götz) kapcsolatban lehet szó. A PSz.-ban minden egyes jelentést néhány — lehetőleg több szempontból tanulságos — szöveg-példával illusztrálunk, majd csupán lelőhely megadásával, de egyelőre a mű címét helyettesítő kulcsszám nélkül utalunk egyéb, hasonló példákra. Efféle kettős feldolgozással megoldható aránylag nagyon gyakori szavak (pl. *dal*) adatanyagának szótározása is. Egyes grammatikai segédszók esetében azonban — ilyenek jelenlegi felfogásunk szerint pl. *az, és, nem* — a teljes adatfelsorolásra nincs lehetőség; ilyenkor is igyekszünk azonban globális számokat adni, s mindegyik jelentést, mindegyik használati kört — az ÉrtSz.-hoz hasonlóan —

néhány példával illusztrálni. Hasonló eljáráshoz folyamodott a Puskin-szótár is, de megjegyzendő, hogy a formaszókra vonatkozó cikkek a PSz.-ban valószínűleg jóval részletesebbek lesznek, mint például a Puskin-szótárban. Negatív jelenségeket persze lexikográfiaiul nem ábrázolhatunk; nem foglalkozhatunk pl. a névelő hiányával olyan esetekben, amikor a névelő használata szükséges vagy lehetséges lenne mind a mai, mind pedig a XIX. századi nyelv-
szokás szerint. Ezt az ellenvetést csak azért említettem, mert néhány évvel ezelőtt, magánbeszélgetés alkalmával, egyik szótárírással nem foglalkozó kollégánk gondolt efféle igényre is.

2.3. Az egyes szótári cikkek szerkezetével kapcsolatban, csakis néhány olyan mozzanatot óhajtok röviden megvizsgálni, amelyet illetően problémák merülhetnek fel, vagy esetleg többféle megoldás lehetséges.

2.3.1. Az írói szótárak címszavainak fő kérdéseit 1961-ben már jól vázolta Wacha Imre (Nyr. 85 : 199 kk.). Jelenleg érvényben levő szerkesztési utasításainkból szeretném idézni a következő alaptételt: „A címszó általában a Petőfi használta szó mai irodalmi és egyben szokásos szótári alakja”. A legtöbb esetben az ÉrtSz. címszavai minden nehézség nélkül alkalmazhatók Petőfi nyelvére is, vannak azonban természetesen bonyolultabb esetek is. Ha a Petőfi használta szó több alakú, különbséget kell tennünk a helyesírási és a hangalakbéli változatok között. Helyesírási vonatkozásban leglényegesebb az egybe- és különírás kérdése. Ha pl. Petőfi a *barátcella* szót külön írta, nem elégedünk meg azzal, hogy a két szóba írt alakot felvesszük a mai egybeírt címszó alá, hanem a *barát* szócikkben lesz egy ilyen pont: „2. (jelzőként) ~ *cella*” ld. [*barátcella*], s a *cella* szócikkben is lesz hasonló megjegyzés.

Éppen így oldható meg a Petőfinél külön írt *forró vérű* szókapcsolat szótározása; erre utalunk ugyan a *forró* mn megfelelő jelentésénél is, de szótározni csupán a mai helyesírás szerinti, szögletes zárójelbe tett [*forróvérű*] a. szótározzuk. Ha Petőfinél *égi bolt* és *égibolt* egyaránt előfordul, az előbbi, jelzős szerkezetként, az *égi* és *bolt* címszó a. tárgyaljuk (a szöveges példákat azonban csak az egyik helyen sorolva föl!), viszont azokat az adatokat, amelyek az összetételre vonatkoznak, az *égibolt* összetételnél dolgozzuk fel, mivel szerkesztőségünknek egyik alapelve: „Amit Petőfi egybeírt, azt ember szét ne válassza”. Óvakodunk persze attól is, hogy a manapság alig élő *égibolt* összetételt összekeverjük az *égbolt* összetétellel. Az egybeírt szavak eredeti alakjának kidomborítása különösen akkor fontos, amikor egy-egy összetételhez sajátos jelentés is fűződik, tehát pl. *alváselőtti* a. m. „alvás előtt fogyasztandó” (ti. ital).

A hangalakbéli változatokkal kapcsolatban talán a szótóban tapasztalható *e* ~ *ö* váltakozás a legfontosabb (vö. *csend* ~ *csönd*). Ilyenkor címszó az a szóalak lesz, amelyet az ÉrtSz. és kétnyelvű szótáraink is címszónak tekintenek (tehát *csend*); a Petőfinél is ritkább másik változatot (*csönd*) nemcsak alakváltozatként vesszük fel a *csend* szócikkben, hanem utalócímszóként is a maga betűrendi helyén. Vitatható, vajon *gyönge* legyen-e a címszó (szótáraink egyöntetűen *gyenge* címszavával ellentétben), csak azért, mert Petőfinél az *ö*-s alak kerül előtérbe. A *fel*- ~ *föl*- igekötő esetében többféle megoldás lehetséges. Elvben helyes lenne, tekintettel különösen szótárunknak idegen ajkú használóira, az általános szótári gyakorlatot követni, s minden ilyen igekötős igét *fel*- alatt szótározni. Munkaközösségünknek vannak azonban olyan tagjai, akik többé-kevésbé húzódoznak a sok szögletes zárójelbe tett, normalizált alaktól, s mivel Petőfi alakpárok esetében többnyire az *ö*-s alak használatára hajlott,

szívesen látnának szótárunkban *föl-* kezdetű címszavakat is. Ezen álláspont szerint ha Petőfi nyelvében csak a *föl-* kezdetű alak fordul elő, az lesz a címszó is, ha viszont a *föl-* és *fel-* kezdetű alakok vegyesen fordulnak elő, akkor az lesz a címszó, amelyikből több van. Egyenlő előfordulás esetén a szótári úzus *fel-* változata érvényesülne. Mindenesetre lenne szótárunkban egy általános lap alji utalás is: „A *fel-* igekötős címszók alatt nem található szavakat ld. a *föl-* igekötős alakoknál”. E kérdéshez és minden egyébhez örömmel várjuk a hozzászólásokat.

A tájszók szótározásával kapcsolatban mindössze annyi lenne a megjegyzésem, hogy a csupán alak szerinti tájszók (pl. *ómáspej*, *csetepata*) a könnyebb tájékozódás kedvéért a megfelelő irodalmi nyelvi címszók alatt (*almáspej*, *cseleputé*) tárgyalandók. Bonyolultabbnak látszik a helyzet pl. *ronyigó* (4:110) esetében: itt címszónak az ÉrtSz. és a MT'sz. alapján a *ronogó* alakot kell elfogadnunk, de utalócímszóként lesz, a maga betűrendi helyén. *ronyigó* is (persze *ómáspej* utalócímszóként való felvétele, *o* alatt, még inkább ajánlatos).

A szótárnak lesz olyan címszóanyaga is, amely a közönséges egy- és kétnyelvű szótárakból rendszerint hiányzik. Felveszünk tulajdonneveket, idegen keresztnneveket és családneveket rövidítéseket (pl. A. B. = Adorján Boldizsár). Teljesség szempontjából szükséges továbbá az idegen nyelvű mondatok, szólások címszavasítása; címszó lesz többek közt *inter alia*. *Vive la République*. Ha az idegen kifejezés három szónál hosszabb, csak 1–2 kezdőszót veszünk címszónak, pl. *Discite, mortales* . . . lesz címszó a *Discite, mortales, non temerare fidem* kifejezés alapján (I. Ulászló sírverse, talán Janus Pannoniustól). Nem lesz azonban címszó az olyan idegen nyelvű kifejezés (pl. „nur die Lumpen [recte: Lumpe] sind bescheiden”), amelyet maga Petőfi idézetként közöl, megnevezve szerzőjét is. Az ilyen idézeteket, minden más idézettel együtt, külön függelékebe lehetne utalni. Tulajdonnevek, idegen nyelvi anyag stb. együttvéve mind egy-egy fontos ecsetvonás Petőfi egyéniségének és kultúrájának alaposabb megismeréséhez.

2.3.2. A címszavazás fenti néhány kérdése után hadd térjünk most az ún. a l e í m s z a v a k r a . Alcímszó az olyan, amelyet nem önálló szócikkben, hanem alapszavának szócikke keretében, a szócikk már felsorolt jelentéseihez kapcsolódva dolgozunk ki. Alcímszónak tekintjük — bizonyos kivételektől eltekintve — az igékhez kapcsolódó igeneveket, a melléknevek *-an/-en*, *-ul/-ül*, *-lag/-leg* ragos (illetve részben talán inkább képzős) alakjait, a számnevek *-szor/-szer/-ször*, *-an/-en* és *-nként* ragos alakjait, továbbá az *ellene* típusú személyragos határozószóknak személynévmással nyomatékosított alakját (*énellenem* stb.). Az utóbbiakra utaló címszókat is helyezünk el a maguk betűrendi helyén. Egy-egy alcímszónak lehet alakpárja is, pl. az *elnyom* ige szócikkében van *elnyomni* és *elnyomhatni*, *elnyomó* mellett van alcímszóként *el nem nyomó* stb. Ha valamely alcímszónak további származéka van (*buzdító*, *-lag*), illetve pl. a *tanít* ige *tanító* melléknévi igeneve főnévként is használatos, az igéhez csak utalás kerül, s a *buzdító*, *tanító* önálló címszóvá lép elő (mn-re és fn-re tagolva). Ezzel elkerüljük az alcímszók további bokrosítását. Itt jegyzem meg, hogy a *-hat/-het* képzős igék általában csak alcímszók, viszont a szenvedő igék (*ad* mellett *adatik*) önálló szótári cikkek címszavai. Mondanom sem kell, hogy az alcímszavak száma erősen befolyásolja egy sokszor felvetett kérdés eldöntését is: hány szót használt Petőfi? Utaló- és alcímszavak nélkül mintegy 20 000 címszóra számíthatunk; a verses forrásanyag egyedül kb. 12 000 címszót szolgáltat.

2.3.3. Nem kívánok részletesen foglalkozni sem a szófaji minősítésekkel, sem pedig a nyelvtani alakok felsorolásával. Az utóbbiakkal kapcsolatban nem árt azonban egy ellenvetést idejében elhárítani. A Puskin-szótárban minden grammatikai alak után pontos lelőhelyfelsorolás következik, tehát a nem idézett szövegekörnyezet igen könnyen felderíthető. A magyar nyelv morfológiája azonban jóval gazdagabb, mint az oroszé; egyelőre remélni sem merjük, hogy minden egyes grammatikai alak után módunkban lesz felsorolni valamennyi lelőhelyet, hiszen ez az eljárás a szótár terjedelmét sokszorososan megnövelné! Mindenestre munkatársaink következetesen betartják az utasításoknak azt a pontját, amelynek értelmében minden feltűnőbb, ritkább alakot a szócikkben lehetőleg szövegekörnyezetével együtt kell idézni; ily módon tehát az alaktani repertórium pontosabb illusztrálásáról is, legalább részben, gondoskodtunk.

2.3.4. Szólnunk kell még a szótár egyik legfontosabb szerkezeti eleméről, az értelmezésekről, valamint a jelentések és a példaanyag csoportosításáról. A PSz. a legtöbb eddigi írói szótárnál következetesebben értelmez, s nem is csupán a meglévő szótárak (főleg az ÉrtSz.) nyomán, hanem lehetőleg mindig a példákban megfelelően. A jelentések felsorolásában sem követjük feltétlenül az ÉrtSz. gyakorlatát; az egyes jelentéskategóriákon belül gyakran más rendben közöljük adatainkat, s nagyobb gondot fordítunk egyrészt a kiemelendő szókapcsolatokra, másrészt pedig a stilisztikai sajátságokra. Mindeme problémákat lássuk kissé közelebről is.

A jelentéscsoportok elrendezése a PSz.=ban általában a következő: 1. (alap) jelentés; példák — jelző, illetve határozó nélkül — erre a jelentésre; 2. birtokosjelzős szerkezetek, példákkal; 3. minősítőjelzős — igéknél határozós — szerkezetek, példákkal; 4. állandó igés kapcsolatok, illetve igéknél állandó névszós kapcsolatok; 5. frazeológia, vagyis állandósult (esetleg átvitt jelentésű) szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok, közmondások.

A főcímszó jelentései közé a maguk megfelelő helyére beépítendő azok a jelentések is, amelyek anyagunkban csak egy-egy alcímszó jelentéseként fordulnak elő. Ha ezt a módszert gondosan alkalmazzuk, az alcímszónál nem kell új jelentéseket megadnunk, hanem egyszerűen utalhatunk a címszó megfelelő jelentésére.

Nagy figyelmet fordítunk az állandósult szókapcsolatokra (frazeológiai egységekre), amelyek Petőfi nyelvére külön-külön és együttvéve talán szóhasználatánál is jellemzőbbek. Nagyobb szócikkekben kiemelhetünk egyébként nem állandó szókapcsolatokat is, ha ezáltal a cikk áttekinthetőbbé, világosabbá válik. Igyekszünk a felesleges ismétléseket elkerülni; a rövidség kedvéért a szókapcsolatokat csak akkor értelmezzük, ha erre feltétlenül szükség van, s igen gyakran csak a lelőhelyet adjuk meg, szövegpélda nélkül. Átutalhatunk a szókapcsolat valamely tagjára vonatkozó más szócikkre is.

Nem könnyű eldöntenünk, meddig mehetünk a kifejezetten stilisztikai jelenségek jelzése terén, pedig kétségtelen, hogy főleg a költői nyelvvel kapcsolatban ezeket lehetetlen volna elhanyagolni. E terén szótárunk jóval messzebb szeretne jutni, mint a legtöbb készülő vagy elkészült írói szótár, anélkül azonban, hogy elveszne a definíciók és minősítések finomságaiba. A jelentés egyes kategóriáin belül a következő stilisztikai jelenségekre fordítunk figyelmet: 1. ismétlés (érdemes lett volna ezen belül külön jelöléssel utalni az anaphorára, amellyel a mi stilisztikai gyakorlatunk eddig keveset foglalkozott); 2. figura etymologica; 3. páros (illetve hármas) kifejezés; az utóbbi a klasszikus tricolon; 4. párhuzam (gondolatritmus); 5. ellentét; 6. hasonlat; 7. metafora;

8. költői kép; 9. allegoria; 10. szimbólum. Ezek közül a stilisztikai eljárások közül egyik-másik természetesen lehet folklorisztikus eredetű is; mindazonáltal kétségtelen, hogy együttesen azt a poétikai-retorikai oktatást tükrözik, amelyben Petőfi tanulmányai során részesült, s azt az alkalmazási tendenciát, amelyet a költő olvasmányáiban eleven példaadásként figyelt meg.

A felsorolt alakzatokra utalva sok esetben bonyolultabb jelenségeket is leírhatunk. Nem élünk például — Austerlitz terminológiája ellenére — a „teraszos szerkesztés” elnevezéssel a következő idézettel kapcsolatban (Vérmező):

Szabadságot hozni a magyar hazára,
A magyar hazának elnyomott népére,
Az elnyomott népnek sohajtó lelkére

Egyelőre ezt a szép szerkezetet is párhuzamnak tekintjük; ezenkívül — amikor csak erre a címszó miatt szükség van — utalunk a szóismétlésre is.

3. A kiszabott idő Prokrusztész-ágya sürget; csak igen röviden tudok megemlékezni mellékelt mintacímzavainkról. Kérem a jelenlevőket, tegyék a mostani szemelvényt a régi PSz.-i szemelvény mellé; ha talán haladást észlelnek, ezért elsősorban találékony és fáradhatatlan munkatársaimat illeti köszönet, valamint azt a derűs tudományos légkört, amely Intézetünknek szilárd létalapja. Első szemelvénytörzsetünk (*dal-dalszárny*) kapcsolódik a Nagyszótár legutóbbi, racionálisabb méretű mutatványához is, második mintaszócikkcsoportunk (*forr—[fórróvérű]*) viszont főként arra szolgál, hogy a Petőfi gondolatvilágában és szókészletében oly fontos *fórradalom* neologizmuszótári környezetét érzékeltesse. A szócikkek végleges kidolgozásra természetesen csak akkor kerülhetnek, ha a most megjelent VII. kötet anyagával kiegészülnek. Féltő, hogy a még felveendő anyag példáinknak újabb megrostálásához, az idézetek számának csökkentéséhez vezet. Mindenesetre jelenlegi módszerünkkel talán sikerül a PSz.-t nem is 4, hanem 3, egyenként kb. 1000 lapos kötetre összefogni; ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a VII. kötet anyagától eltekintve máris kész az I. kötet nyers fogalmazványa, az A-tól az F betű végéig, s jelentékeny előmunkálatok vannak kezünkben a II. kötethez is. A többi a VII. kötet „crudáinak” csak most következő feldolgozásától függ, valamint attól, hogy a Petőfi-szótár munkaközössége megkap-e minden szükséges támogatást, s tudományos-technikai segéderőink nyugodtan, túlterhelés nélkül végezhetik-e a szócikkmásolásnak igen nehéz és korántsem gépies feladatát.

A szerkesztőket előbb-utóbb el kell választanunk attól a még alig létező kollektívától, mely a gépelt szöveg ellenőrzésével és nyomdai előkészítésével foglalkozik. Ki kell dolgoznunk a lektoráltatás menetét is; a lektorok javasolta módosítások természetesen ismét a szerkesztők munkaidejének egy részét veszi igénybe. Mindenesetre az I. kötet — az utalások és a példák egyeztetése miatt — csakis akkor adható nyomdába, ha már elkészült a szótár egész nyers (lektorálatlan) kézírata; az I. kötet kézírata tehát nyomdába 1970-nél hamarabb nem kerülhet. A II. és III. kötet anyaga, reméljük, a következő két évben (1971–1972) nyomdába adható lesz. Annyi bizonyos, hogy Petőfi születésének 150. évfordulójára remélhetőleg már közkézen forog világszerte a Petőfi-kutatás egyik újabb munkaeszköze, a Petőfi-szótár.

4. Ezzel el is jutottunk az írói szótárak távolabbi perspektíváihoz. Rendkívül fontosnak tartom, hogy egy-egy írónak lehetőleg teljes életműve kerüljön szótári feldolgozásra; ha például a választott szerző verset és prózát

egyaránt írt, csakis ebben az esetben várható egyrészt vers és próza k ö z ö s szó- és kifejezőkészletének összegyűjtése, másrészt azon anyag áttekinthetősége, amely vagy csak versben, vagy prózában fordul elő. Hogy a verses és prózai műfajok közt milyen mértékű az egymásrahatás, arra persze általános szabály nincs, legfeljebb annyi, hogy - egy már-már idejétmúlta szóval élve - az alapszókincs feltétlenül egyaránt jellemzi mind a verset, mind a prózát. Az egyes műfajok jellegzetes elemei elsősorban a valamivel ritkább szavakból kerülnek ki, ezenkívül nagyon jellemző lehet a gyakori szavaknak és szókapcsolatoknak műfajonkénti megoszlása is. „Pas de mots rares, mais de rares assemblages de mots” — mondja valahol Paul Valéry, de persze ez a tétel se panchronikus, nem alkalmazható egyformán minden íróra. Annyi bizonyos, hogy a szóegyedek pusztá statisztikáján kívül az írói szótáraknak frazeológiát kell tartalmazniok.

Örvendetes, hogy Petőfi-szótárunk mellé immár felsorakozik (egyelőre gépi adatgyűjtés nélkül) Kölcsey-, Juhász Gyula- és József Attila szótárunk terve. Nagyközönségünk és tudósaink körében is rendkívül népszerű azonban egy teljes Arany-szótár igénye, a XX. század költői nyelvének tanulmányozása viszont egyenesen lehetetlen egy nagy Ady-szótár nélkül. Ámde helyes-e, hogy mindeddig elsősorban csak a költői nyelv szótári feldolgozására gondoltunk? Elvben nem szabad lemondanunk Jókai és még inkább Móricz Zsigmond nyelvének önálló szótározásáról sem; a Nagyszótár, még ha egyszer munkálatai anyagilag helyes irányba lendülnek is, egyiket sem pótolhatja! Hogy mindezekből minden lappangó kételkedés ellenére mi mindent meríthet mind a leíró és a történeti nyelvtudomány, mind pedig az irodalomtudomány és a történelemtudomány, arról éppen mai megbeszélésünkön, azt hiszem, még sokat fogunk hallani.

BENKŐ LÁSZLÓ:

A JUHÁSZ GYULA-SZÓTÁR

Feladatomban azt tekintem, hogy a Juhász Gyula-szótár (JuSz.) elvi alapvetését, szerkezeti felépítését és munkamódszerét ismertessem. E célból a lehető legrövidebben, de egy pillantást kell vetnem néhány, az írói szótárra vonatkozó, olyan általános érvényű tételre, amelyekből a JuSz.-nak mai, hihetőleg már sztandardizálódott formája kikovácsolódott.

1. Az írói szótár első, közvetlen feladatát és funkcióját abban látom, hogy i r o d a l m i c é l t szolgál: összefoglalja a szóban forgó író nyelvi, stiláris sajátosságait, egyúttal eszköze, támogatója a mélyreható, elemző irodalmi, esztétikai értékelésnek; a nem tudományos igényű olvasó számára pedig kulcs a költői életmű teljes megértéséhez, művészi—esztétikai élménnyé válásához. Hogy ez valóban így van, sok más körülmény mellett az is igazolja, hogy van az írói szótárnak olyan műfaji változata is, amely egyenesen az olvasó számára ad nem is annyira nyelvszereti, mint inkább irodalmi jellegű tájékoztatást. Ilyen H. Becker jenai professzor kéziratosa Schiller-szótára; mellékes most, vajon az ilyen jellegű szótári típus helyes és indokolt-e vagy sem.

2. Másik természetes, szükségszerű velejárója az írói szótárnak, hogy dokumentációs anyagot, reális alapot és viszonyítási normát nyújt igen sokféle kutatási területnek, a statisztikai és strukturális vizsgálatok mellett a szemantikai, sőt onomaziológiai kutatásnak, továbbá szó-, nyelv és művelődéstörténeti, valamint hangtani, mondattani és stilisztikai stb. diszciplináknak is.

3. Van olyan felfogás, amely ezzel az imént említett — mondjuk így — tudományos igénnyel le is zárja az írói szótár funkcióját. (Így járt el például a Mickiewicz-szótár szerkesztőse.) Meggyőződésem szerint a közvetlen irodalmi és a szűkebb körű tudományos feladatok mellett az írói szótárnak van még egy harmadik, az előzőknél talán nehezebben konkretizálható, kevésbé látható, de értékben jelentőségben velük vetekedő funkciója, s ezt így jelölhetném meg: az írói szótárral szemben támasztott t á r s a d a l m i i g é n y . Engedjék meg, hogy erről kissé részletesebben szóljak.

Elég egy pillantást vetnünk a hazai vagy külföldi könyvesboltok kirakataira, a különböző tájékoztató bibliográfiák vagy egyszerű könyvjegyzékek lapjaira, s rögtön szembeszökik a napjainkban megjelenő szótárak hatalmas tömege. A lexikográfiai termelésnek ez a kiugró növekedése az okok sokrétű szövevénye mellett két korszerű követelményre vezethető vissza:

A) A népek közti érintkezéseknek korunkra jellemző, távolságot és időt átlépő modern formájában az emberek egyre nagyobb szükségét érzik annak, hogy ledöntsék a különböző nyelvűség korlátait (1. az idegen nyelvek elsajátításának modern eszközeit, továbbá a gépi fordítás kérdését, a kétnyelvű szótárakat, stb.). Ennek a tendenciának az írói szótárra csak áttételesen, közvetve van — de szerintem van — kisugárzó hatása.

B) A technika századának, atomkorszaknak, vagy bármi másnak nevezhető korunkban azonban érvényesül egy, a nyelvvel szemben támasztott másik követelmény is: a pontosság követelménye, vagyis az, hogy a nyelv által közvetített információ minél világosabb, minél félreérthetlenebb s egyúttal minél rövidebb legyen. (Gondoljunk csak a gomba módra termő, de hihetetlenül drága gépi konstrukciókra, azok műszaki leírására, működési utasítására, a repülőgépek irányítására stb.) Ez a nyelvvel szemben támasztott, pontossági követelmény feltételezi a nyelvek kifejezőképességének gondosabb számbavételét, felfrissítését, alkalmazási módjainak, lehetőségeinek feltárását. Nyilvánvaló, hogy az ilyen igény kielégítésében az írói szótáraknak is közvetlen és igen fontos szerepük van, hiszen régtől fogva az írói, költői nyelvhasználat az a normának is tekintett nyelvi minta, amelyhez legkönnyebben, legbiztosabban fordulhatunk. Az írói szótár feladatkörének megjelenésébe az irodalmi és tudományos követelmény mellé harmadikul oda kell tehát illesztenünk a társadalmi funkciót is.

Természetes, hogy ennek a hármas funkciónak megannyi szükséges és lehetséges összetevője van, mindezek egymással különböző módon kombinálódhatnak, szűkülhetnek és bővíülhetnek, s együttesen létrehozzák az írói szótárnak egyrészt általános és közös, másrészt sajátosan egyéni vonásait, vagyis az írói szótár különböző típusait.

Az írói szótárak általános és közös, egyúttal szükséges alapfeltételeinek tekintem a következőket:

A) Egy író, költő művének vagy műveinek szókészletét tükröző címszóanyag összeállítása;

B) Az egyes címszókhoz tartozó szövegkörnyezetükkel együtt idézendő példák kiválasztása, az idézetek leőhelyének feltüntetésével; végül

C) Az idézett példák rendszerezése meghatározott szempontok szerint.

Véleményem szerint ezekkel a sajátosságokkal minden írói szótárnak rendelkeznie kell, s csupán az ilyen alapvonásokkal rendelkező szótár tekinthető az írói szótárak első és legegyszerűbb típusának. Hogy nemesak elméleti tipizálásról van itt szó, azt a régi írói szójegyzékeken vagy a kétnyelvű szótárt

helyettesítő, idegen írók szóanyagát tartalmazó műveken kívül igazolja e típusnak olyan modern képviselője is, mint az 1962-ben megjelent Cervantes-szótár.

Az „igazi” írói szótár követelményének tekintem a címszavak értelmezését, pontosabban a címszó jelentés-struktúrájának összeállítását is. Ez az értelmezés lehet részleges, sőt különböző módon részleges. (L. a Puskin-, Botev-, Mickiewicz-, ill. a különböző Shakespeare-, továbbá Ibsen- stb. szótárakat vagy a Goethe egyes műveihez készült szótárak füzeteit.) De lehet az értelmezés teljes is, minden jelentésre, ill. jelentésváltozatra és árnyalatra kiterjedő. Ilyenek a készülő magyar írói szótárak, legalábbis az általam ismert Petőfi- és József Attila-szótár, s természetesen a JuSz. is. Az értelmező írói szótáraknak tehát különböző változatai lehetnek. Igen örvedetesnek tartom, hogy a magyar írói szótárak az írói szótár általános sajátosságait tekintve egységesek. Vonatkozik ez az egység azokra az alapvető tulajdonságokra, amelyek az írói szótárt az értelmező szótárak nagyobb kategóriájának egyik fajtájává teszik. Ilyenek a címszókban a teljességre való törekvés, a címszók szófaji megjelölése, toldalékos alakjainak feltüntetése és főleg a szócikkeknek a jelentésstruktúrára épülő szerkezeti felépítettsége. Azt is pozitívként könyvelem el, hogy — ezeken a közös vonásokon túl — készülő szótárainknak vannak sajátosan egyéni jellemzői is, tehát hogy úgy mondjam, önálló profiljuk is van, és ezzel az egyéni arculatot kialakító többlettel a magyar írói szótárak egy harmadik, legigényesebb írói szótártípus képviselőivé válnak. Ha szótáraink időrendileg lemaradtak is nemzetközi viszonylatban, minőségileg hihetőleg majd pótolják azt a lemaradást.

Eppen erről a harmadik típusú, önálló profillal bíró szótári fajtáról szeretnék még néhány szót szólni; mostmár megjegyzéseimet persze csak a JuSz.-ra korlátozva.

Elsősorban a stilisztikai minősítést említhetném, amelynek fontosságát Gáldi László is hangsúlyozta. A JuSz. jelentés-struktúra szerint elrendezett szócikkeiben a címszó minden egyes előfordulása stilisztikai minősítést kap. Persze ez a stilisztikai minősítés csakis az objektívan igazolható stilisztikai érték forrásainak megjelölésére szorítkozik. E kérdés részleteit nyugodtan mellőzhetem, hiszen azok már a JuSz. első, 1957-ben közzétett tervezetében és kísérleti szócikkeiben is szerepeltek; az alkalmazott minősítő jegyek rendszere is hozzáférhető (NyK. 66: 141—50). Legföljebb azt említem meg, hogy a mai munkaértekezlet tájékoztatójának kézhezvételéig a régebbi publikációk alapján úgy tudtam, hogy a stilisztikai minősítésnek említett formája a JuSz.-nak speciális sajátága. A Petőfi-szótárnak most közölt mutatványából s az imént elhangzott tájékoztatóból viszont kiderült, hogy a Petőfi-szótár szerkesztősége is alkalmazza a részletes stilisztikai minősítést.

Másik sajátága a JuSz.-nak az, hogy a címszó minden egyes előfordulásának szintaktikai szerepét is megjelöli. A bevezetőmben elmondottak után nyilván fölösleges hangoztatnom, hogy erre a minősítésre a társadalmi, közéletlebről pedagógiai igény készített.

A JuSz.-nak további jellemző vonásai:

A címszójegyzék egyszerre sajátos és teljes. Sajátos annyiban, hogy nem egy teljes életműnek, hanem csupán Juhász Gyula költői nyelvének szavait tartalmazza (s ebben, azt hiszem, azonos a József Attila-szótárral). Ez a jelleg külső kényszer hatására is alakult ki, ti. Juhász Gyula prózai írásai még ma is csak szórványosan ismeretesek, illetve publikáltak. Teljes viszont a címszójegyzék annyiban, hogy a versek kritikai kiadásában előforduló összes

szókra kiterjed, beleértve a tulajdonneveket, idegen szókat is, azon elgondolás alapján, hogy amit egyszor Juhász Gyula leírt verseiben, az az ő szókincsének kétségtelen része.

Nem tökéletesen, de – azt hiszem – maximálisan érvényesül a teljességi igény a címszók előfordulásainak felsorolásában. Konkrétabban: minden *t a r t a l m a s* szónak minden előfordulása bekerül a szócikkbe. Teljesség csak ott nincs, ahol a címszónak – de csakis valamely formaszónak – előfordulási indexszáma 50-nél nagyobb. Indokolatlanul duzzasztaná a terjedelmet pl. az *a. az* névelőnek 15,000, az *és*-nek 6000 előfordulása. Ilyenkor csak válogatott idézetek kerülnek a szócikkbe, de a címszó mellett jelezzük a teljes előfordulási indexszámot is. A teljes anyagot tartalmazó szócikkekben viszont nincs jelezve az előfordulási szám, hiszen a felsorolt példák könnyen összeszámolhatók.

A szócikkben az idézetek mint illusztráló, igazoló példák az egyes jelentésváltozatokon, illetve – árnyalatokon belül általában időrendi sorrendben követik egymást. Az időrendet azonban gyakran fölálldozzuk más fontosabb szempontok miatt. Ilyenek lehetnek pl. a „saját klisének” nevezett előfordulások esetei. Ez azt jelenti, hogy a többször ismétlődő, azonos kifejezési formákat – egy jelentésen belül – egymás mellett közli a szótár. Tesszük azt abban a meggyőződésben, hogy így többet mutatunk meg költőnk kifejezőképességének alakulásából, a nyelvi megformálás műhelytitkaiból, és nem utolsósorban jobb áttekintést adunk a gyakorlati felhasználás számára ezzel az egymás mellé helyezéssel, mint az időrend merev követésével. Tehát például a *forró* címszónak a *meleg*-gel párosuló, fokozó vagy szembeállító előfordulásai egy jelentésváltozaton belül egymás mellé kerülnek. Egyes nagy előfordulási számú szavaknál ábécérendet is alkalmazunk, például annak bemutatására, hogy, mondjuk, a *bíbor* szó milyen főnevek mellett fordul elő jelzői használatban (*~ álom, ~ cipellő, ~ dísz, stb.*)

Végül a teljesség kedvéért megemlítem, hogy a szócikk végén felsoroljuk a címszóval kapcsolatos szóösszetételeket, valamint a címszó továbbképzett alakjait is. Néhány apróság még s egyben utalás a PSz. szerkesztőinek felvetett kérdéseire: az alakváltozatok közül mindegyik szerepel címszóként, – tehát *csend* és *csönd, fel* és *föl* stb., – de az egyik, mégpedig a költőnél ritkábban előforduló alak – csak utalócímszó lesz, és az összes előfordulások egy szócikkben szerepelnek. A több szóból álló idegen kifejezések mindegyik szava címszó, de értelmezés csak az idézet első szavának szócikkében van, a többi címszó csak utalásul szolgál.

Egypár szót még a JuSz. munkamódszeréről. Sok-sok kísérlet, hazai és külföldi lexikográfiai munkálatok tanulmányozása alapján a JuSz. munkálatai jelenleg a következő rendszer szerint folynak:

1. A címszó lelőhelyeinek kartertékolása.
2. E jegyzék alapján a rendelkezésre álló krúda-anyagból a címszót tartalmazó szövegek, illetve lapok összeállítása.
3. Az anyag jelentésstruktúra szerinti elrendezése, értelmezése, stilisztikai és szintaktikai minősítése, egyszóval a tulajdonképpeni szerkesztés.
4. Az így összeállított anyag félhasábos, 3 példányú gépelése.
5. A gépelt szöveg ellenőrzése, tipografizálása.

Ez idő szerint készen van a szócikkeknek kb. egyharmada, mintegy 4000 szócikk. A teljes szótár elkészülése – ha egyáltalán lehet kötött tervet előírni – két-két és fél év múlva várható.

Felmerül még egy kérdés, amely a Petőfi-szótáron kívül, valószínűleg az összes többi készülő vagy tervezett magyar írói szótár közös problémája. Ez a kiadás kérdése. A JuSz. munkálatai legrégebben kezdődtek, tervét és próba-füzetét a Nyelvtudományi Bizottság megvitatta, a munkát céltámogatásban részesítette, s a régi tervmunkák között decimális számmal bíró témának jelölte ki, mégis kiadása tekintetében teljes a bizonytalanság. Nem szeretnék visszaélni a vendégjoggal, de felhasználom ezt az alkalmat, hogy megkérjem a Nyelvtudományi Intézet vezetőségét, foglalkozzék a külső munkaként készülő szótárak kiadási kérdéseinek lehetőségeivel és segítésével.

A szigorúan megszabott — s helyes hogy megszabott — időkerethez igazodva idekívánkozik még egy sajnálatos és egy örvendetes megállapítás. Sajnálatos az, hogy ezt a találkozást nem lehetett nemzetközi értekezletté szélesíteni, s ezzel a megállapítással több baráti ország írói szótári munkaközösségének véleményét is tolmácsolom. Az örvendetes megállapítás pedig az, hogy ezen a munkaértekezleten — legjobb tudomásom szerint első ízben — program szerint, aktív részesként szerepelnek vidéki kutatók munkái is. A Nyelvtudományi Intézet vezetőségének ezt a kezdeményezését számunkra nem csak örvendetesnek, hanem igen jelentősnek tartom azért, mert a vidékiek helyzete még ma is igen sok hátrányt jelent a kutatómunkában, sok tévelygés, bizonytalanság kásahegyén kell átrágnunk magunkat. Ha most egy lépéssel közelebb jutottunk ahhoz, hogy partizánból sorkatonává lépjünk elő, ezért a Nyelvtudományi Intézet vezetőségének őszinte és hálás köszönetet mondok.

WACHA IMRE:

A JÓZSEF ATTILA-SZÓTÁR:

Mivel az írói szótárakkal foglalkozó értekezletnek elsősorban munkaértekezlet jellege van, úgy érzem, a munkával kapcsolatos és abból adódó kérdésekről, gondokról ildomos beszélni. Ehhez azonban néhány szóval be kell mutatnom, mit végeztem a mai napig. Azok a problémák ugyanis, melyeket az értekezlet elé akarok tárni, csak József Attila-szótár (JASz.) munkálatai során váltak az írói szótárak készítésének technikai és elvi kérdéseivé.

I. A JASz. gondolata 1958-ban vetődött fel. Ekkor készültek az első tervek, melyeket az Irodalomtörténeti és Nyelvtudományi Intézet egy kisebb, közös munkacsoportja vitatott meg. Ez kimondta, hogy szükséges és hasznos lenne a József Attila-szótár mielőbbi elkészítése. Ezt követően 1959-ben jelent meg a JASz. első és eddig egyetlen — ma már túlhaladott állapotot és formát képviselő — mutatványa (Nyr. 83 : 247—88.), mely a szerkesztési elvek vázlatos ismertetését közli, és a részletesen kidolgozott 50 címszó közül nyolcat tartalmaz.

A mutatvány még nagy mértékben tükrözi a PSz. szerkesztési elveit. Ez érthető is, hiszen egyik felemmel ma is a PSz. munkatársa vagyok, s mint ilyen, alaposan kivettem részemem a PSz. szerkesztési elveinek kidolgozásából is. Mindezek ellenére a JASz. mutatványa némileg különbözik a Petőfi-szótárértól, a korábbiól éppúgy, mint a legutóbbiétól. Az eltérés az anyagból, a két költő nyelvének és nyelvművészetének különbségeiből adódik, és csak ennek következtében a szerkesztési elvek különbségeiből. (Ezeknek viszonylag egységes voltát a különféle írói szótárak esetében hasznosnak és fontosnak tartom, hiszen csak így vehetjük össze az egyes szótárak anyagát.)

A rendszeres munkát, az anyaggyűjtést 1961-ben kezdtem meg, amikor az Irodalomtörténeti Intézettől megkaptam József Attila műveinek 200 kötetét. (József Attila összes versei Szépirodalmi Kiadó, 1960. Magyar Parnasszus-sorozat). Ez által a szótári anyaggyűjtést a géppel írt vagy stencillel sokszorosított cédulák készítésénél fejlettebb, a kötetszétvágásos módszerrel végezhettem. Úgy látszott, ezzel megtakaríthatom a gépelés és az ismételt szövegellenőrzés idejét.

Elképzelésem helyességét bizonyítja, hogy az első két évben — mindvégig egyedül dolgoztam — sikerült is mintegy 50 000 adatot gyűjtenem a „minden szót minden előfordulásban” gyűjtési elv alapján. Ez az 50 000 cédula József Attila 1929-től haláláig írt verseinek, valamint a zsengeknek, s a töredékeknek szóanyagát tartalmazza; az életmű szókinésének mintegy felét, pontosabban azt, ami az ÖM. kritikai kiadás II. kötetében található.

A többszörös ellenőrzést teljesen mégsem takaríthattam meg, mert a 200 kötet szövege nem egyezett meg pontosan az alapul vett kritikai kiadás szövegével. A kettőt össze kellett vetnem. Ennek ellenére a mai napig a JASz.-hoz mintegy 60 000 adat gyűlt össze. Megkezdődött a céduláknak — egyelőre csak évek szerinti — betűrendbe rakása. A szóanyagról ugyanis évenként címszójegyzék (esetleg külön szóstatisztika is) készül, mely a munkálatokat ugyan meglassítja, de újabb vizsgálati lehetőségeket biztosít (lehetővé teszi pl. a szókinés évenkénti változásának vizsgálatát).

2. Az 1961–62-ben gyűjtött 50 000 és az azóta összegyűlt 10 000 adat közötti számszerű ellentmondás oka az, hogy időközben két olyan körülmény nehezítette meg a munkát, melyre a meginduláskor nem számítottam. Az egyik, mely a kisebb gondot jelenti, az volt, hogy József Attila szövegeinek bonyolultsága miatt a 200 kötet kevésnek bizonyult a gyűjtéshez. De ez csak technikai probléma. Kellő anyagi támogatás esetén gyűjtők beállításával vagy újabb kötetek vásárlásával megoldható. A komolyabb gondot az elvi kérdések jelentik.

Ezek közül az egyik a szöveghűség kérdése, mely már a PSz.-nál is komoly gond volt. Ott is „menet közben” derült ki, hogy mennyi munkát jelent a kritikai kiadásnak — mely 1955 előtt akadémiai rendeletre mai helyesírással jelent meg, — betűhűvé tétele. Csakhogy míg a PSz. a kérdést viszonylag könnyen meg tudta oldani, hiszen általában csak a Petőfi életében megjelent gyűjteményes köteteket kellett alapul vennie, nekem a szövegkorrekció mintegy 2–3 évi munkába került: József Attilának életében nem jelentek meg összegyűjtött művei, csak kisebb kötetei. Az ÖM. szerkesztői is kéziratok, első megjelenések alapján állították össze a két kötet anyagát. A szöveghűség érdekében tehát mintegy 4 000 kéziratot, első megjelenést, stb.-t kellett átnézniem.

3. A szöveghűség kérdéséből adódik a szótár legnagyobb elvi és gyakorlati problémája: a variánsok jelölése, bemutatása és statisztikázása. Ez a probléma a PSz.-nál nem volt lényeges, hiszen Petőfi életművét tekintve a variánsok száma olyan kevés, hogy majdnem elhanyagolható. (Elsősorban fonetikai és interpunkciós variánsok vannak.) Úgy tudom, hasonló a helyzet a JuSz.-nál is. József Attila variánsai azonban már komoly gondot jelentenek.

Mert igaz, hogy József Attila életműve nem nagy — mintegy 700 versét ismerjük —, de szüntelenül alkotó költő volt; mindig a jobb és jobb kifejezési formát kereste. Már kész versein is nagyon gyakran változtatott; olykor — évek múltán — szinte teljesen átírta őket. Egy-egy versének néha 8–10 változatát is ismerjük. (Innen az összevetett anyag nagy száma.) Az összevetett

kéziratok között alig van olyan, melyek közül kettő is egyezne. E bonyolult helyzetben természetesen az lenne a legegyszerűbb megoldás, ha a szerkesztő csakis azokat a szövegeket venné szótárának alapjául, melyeket a kritikai kiadás főszövegnek és végleges változatnak elfogadott, még pedig úgy, ahogy a kritikai kiadás közölte őket. Ebben az esetben azonban a JASz.-t nem lehetne más, ettől eltérő szövegeket tartalmazó korábbi vagy újabb szövegeket is közlő későbbi kiadásokhoz használni, csak ehhez az egyhez, a kritikaihoz. Már pedig úgy tudom, máris szó van egy újabb, most már betűhív kiadásról (ugyanúgy, mint a Petőfi-kiadás esetében). A különbség csak annyi, hogy a PSz. előrehaladott állapota miatt ezzel a körülménnyel már nem tud számolni. Nekem viszont — mivel munkám még kezdeti stádiumában van — számolnom kell. Ezért adok minden esetben olyan forrásjelzést, mely a vers kulcsszámát és annak a sornak a számát tartalmazza, melyben az adat található.

Az első elvi tanulság tehát: az írói szótárakat lehetőleg úgy kell megszerkeszteni, hogy az összes korábbi és későbbi kiadásokhoz használni lehessen őket.

4. Abból a tényből, hogy József Attila verseinek sok és sokféle szöveget tartalmazó kézirata van, az is adódik, hogy a szerkesztőnek gondolkoznia kell, figyelembe vegye-e ugyanazon versnek eltérő szövegeit, a szövegváltozatokat, a variánsokat is. Ha a gyűjtéskor és a szerkesztéskor a nagyszámú és változatos variánst figyelmen kívül hagyja, akkor szótára hamis képet fog nyújtani a költőről és annak nyelvéről. A variánsok kihagyásával ugyanis kizárja a szótárból a költő szókinésének egy tetemes részét, s máris hűtlen a modern írói szótár legfontosabb elvéhez, a „minden szövegvedet minden előfordulásban” elvhez. Ugyanakkor nem tudja tökéletesen bemutatni a költő kép- és szimbólumrendszerét, szóhasználatát, ami pedig szintén fontos célja lenne az elkészült JASz.-nak. Nem beszélve arról, hogy a variánsok elhagyása nem egy esetben a szótár sokoldalú felhasználásának lehetőségeit is csökkentené.

A második elvi tanulság tehát: a szótárszerkesztőnek figyelembe kell vennie szótárának szerkesztésekor a szövegvariánsokat is, ha ezeknek száma jelentős. Különösen figyelembe kell venni az olyan költőknél, mint József Attila, vagy hogy más nevet is említsek, mint Ady vagy Tóth Árpád.

5. De ha a szerkesztő a variánsokat figyelembe veszi és beledolgozza őket szótárába, ügyelnie kell arra, hogy elkülönítse őket a főszövegek anyagától, azaz valamilyen módon jeleznie kell, mikor lát az olvasó véglegesnek, főszövegnek tekintett, s mikor törölt, vagy egy korábbi szövegben meghagyott és csak később javított változatot, melyen azonban nincs meg a költő törölt ceruzájának nyoma. Mivel pedig a modern írói szótáraknak egyik lényeges járuléka a szóstatisztika, tisztáznia kell a szerkesztőnek azt is, hogy a variánsokat hogyan veszi fel, hogyan, milyen mértékben mutatja be, számítja bele a statisztikai részbe, hogyan különíti el őket a főszöveg anyagától, és a különböző variáns-típusok szóanyagát milyen mértékben veszi bele a statisztikába. Mindezek mellett azt is tisztáznia kell, mely szövegvariánsokat (s ezeknek mely részét) kell felvenni a szótárba, de úgy, hogy azokat a statisztikába nem számítja bele, s mi az, amit nem szabad sehova sem felvenni.

6. A JASz. egy címszón belül három helyen mutathatja be a variánsokat. Az egyik saját címszavuknak — vagy azon szó címszavának, amely helyett állnak — értelmező, ill. szövegközlő része. Itt azonban csak akkor, ha idézi azt a szövegpéldát, melynek variánsa van. Egyébként csak a lelőhelyre utal. Az előbbi esetben a variáns < > vagy « » jelben áll, attól függően, hogy

egyenértékű vagy törölt variáns. A másik bemutatási lehetőség az egyes címszavak statisztikai részében van, mégpedig két helyen: a címszó utáni szóstatisztikában és a paradigmarendszer bemutatásakor az egyes ragos alakok után adott statisztikában. Mindegyiknél kettős szóstatisztikát adok: minden szóalak után két szám áll. Az első jelzi a főszövegben előforduló adatok számát, a másik — csúcsos zárójelben — a szövegvariánsokban előforduló adatok számát adja meg. Ez a variánsi statisztika.

A helyzet úgy látszik, egészen egyszerű. Csakhogy József Attilánál nagyon sokféle típusú és értékű variánst találunk. Ezeket kell az előbb említett három helyen bemutatni, sőt egymástól megkülönböztetni. Az egyes variánsokkal a szótár a következőképpen jár el:

1. *Szórendi variáns.* — A főszöveghez képest egyes változatokban csak a szavak sorrendje különbözik. Ezeket a szótár csak akkor mutatja be, ha valamely címszónál az adatot mint szöveges példát idézi. A szóstatisztikába a variáns adatai nem kerülnek bele.

2. *Helyesírási variáns.* — Legegyszerűbb formája a szavaknak kis és nagy kezdőbetűvel való írása. Ha ez csak a sorkezdetek írásmódjára vonatkozik, a szótár figyelmen kívül hagyja, nem mutatja be a főszöveg sorkezdeteitől való eltérést. Ha a kis- és nagybetűs kezdés, olyan szavakra vonatkozik, melyek a szövegben fordulnak elő, ezeket a változatokat a szótár bemutatja, de csak akkor, ha a példát idézi. A szóstatisztikába nem kerülnek bele.

Helyesírási variánsnak tekintem azokat az eseteket is, amikor a költő összetett szót egyszer kötőjellel, máskor anélkül ír, de egy szóba. Például: *szoborasszony* ~ *szobor-asszony*, *asszonyvárás* ~ *asszony-várás*. Az ilyen adatot bemutatom a példamondatok között is, és beleszámítom őket a variánsi statisztikába. Ugyanígy járok el az olyan helyesírási variánsokkal is, mint *utca* ~ *ucca*, *rég-pogányosan* ~ *rég-pogányossan* stb.

Több probléma van a helyesírási variánsoknak azzal a típusával, melyet Gálki László Petőfi *égi bolt* ~ *égibolt* szava kapcsán emlegetett, tehát azon szavakkal, melyeket a költő egyszer össze-, máskor külön írt, gyakran egy adott szöveg ugyanazon helyén; például: *Jérfibolygó* ~ *Jérfi bolygó*, *belémkorácsolta* ~ *belém korácsolta*, *elnemcsüggedés* ~ *el nem csüggedés*. Ezeket én is külön címszóknak tekintem. A különbség a PSz.-hez viszonyítva csak annyi, hogy nálam az egyik alak a variánsstatisztikába kerül. Ha az adatot idézem, a megfelelő címszónál mindkét alakváltozatot bemutatom. Ha a két alak között jelentéskülönbség van (a *Jérfi bolygó társa* esetében számolhatunk ezzel), a két alak külön jelentéscsoportba, esetleg külön szófaji csoportba is kerül.

3. *Fonetikai vagy hangalaki variáns.* — Két típusa van. A hosszúság — rövidség variáns a leggyakorabbak egyike. Az ilyen szavak tartoznak ide, mint: *postás* ~ *póstás*, *odasímul* ~ *odasimúl* ~ *odasimul*, *szír* ~ *sziv* stb. Két helyzetben fordulhatnak elő ezek az alakok. Egyrészt különböző szövegek környezetben egy hasonló jelentésű szó szinonimikus variánsaként, (itt azonban nem jelentenek problémát, mert alakváltozatoknak és nem variánsoknak tekintem őket), másrészt ugyanazon szöveg különböző kéz-, gépirataiban, ill. megjelenéseiben, mintegy önmaguknak különböző hangalakú és stilisztikai értékű, néha csak helyesírási változataiként. A variáns mindenképpen belekerül és beleszámít a variánsi statisztikába. Ha szövegek környezetüket a megfelelő címszónál idézem, a variánst is bemutatom. Az ilyen variánsok felvétele azért is fontos, mert József Attila — költői pályájának különösen második felében — nagy gondot fordított — még a gépiratokon is — az ékezetek pontos jelölésére. A nyomdaviszonyok azonban a pontos ékezetjelölést nem tették lehetővé. (Megjegyzem ugyan, hogy még újságokban is alig akad olyan József Attila-szöveg, melyben legalább egy hosszú *ú*, *ű*, *í* ne lenne, bár a használat nem következetes.) A magánhangzók hosszúság-rövidségének bemutatása

azért is fontos, mert így a szótár talán segítséget tud adni ahhoz, hogy pontosan meg lehessen állapítani, mennyire követik a József Attila-gépiratok és első közlések a költő helyesírását, mennyire mutatnak arról pontos képet.

A hangalaki variánsok második csoportját a *csend* ~ *csönd*, *veder* ~ *vödör*, *fel* ~ *jöl* típusú szavak alkotják. Ugyanolyan helyzetekben kerülhetnek elénk, mint a hosszúság-rövidségi variánsok. Az eljárás lényegében ugyanaz, mint ott. A különbség csak annyi, hogy ezek az alakváltozatok esetleg gondot okozhatnak a címszavak megállapításakor. Mindenesetre egy címszóba osztom be őket, de a címszó az az alak lesz, melyre több adatom van.

4. *Ragvariáns, nyelvtani szerkezetre utaló variáns.* — Rendszerint egy szókapcsolaton vagy szószerkezeten belül a rag vagy jel megváltoztatásának következtében, néha egy vessző közbeiktatása miatt a nyelvtani szerepe változik meg a szónak. Pl.: *partot ér* ~ *partra ér*; [a nő] *szépsége fénye hideg és balog* ~ [a nő] *szépsége, fénye, hideg és balog*. Fel kell őket venni, mint a paradigmarendszerbe, mind a statisztikákba, mert a költő raghasználatának változásait tükrözik. Természetesen a megfelelő címszó szövegközlő részében is bemutatja őket a szótár, ha a példát idézi.

5. *Interpunkciós variáns.* — József Attilánál ugyanazon versnek különböző kéz- és gépirataiban az eltérések legnagyobb részét a vesszőnek pontra, gondolatjelre, pontosvesszőre, — vagy fordítva — való változtatása, esetleg írásjelek eltörlése vagy újabbak felrakása képezi. Mivel ezeknek egy része a szavak jelentését egyáltalán nem módosítja, figyelembe csak a gyűjtés során veszem őket. Szótárba szögletes zárójelben csak akkor kerülnek bele, ha szövegkörnyezetüket idézem. Mégis van néhány olyan eset, amikor az interpunkciós variáns gondot jelenthet a szótár szerkesztőjének. Előfordul ugyanis, hogy az adott szövegkörnyezetben egy vessző kitétele, ill. elhagyása miatt jelentésváltozás lehetőségével kell számolnunk. A Juhász Gyuláról való nóta egyik sora így hangzik: „*Magyar, dacos, konok-sörényű ménék*”. Ebben a sorban a *magyar* melléknév a *mének* jelzője, egyenrangú a *dacos* és a *konok sörényű* szókkal. Egy korábbi változatban hiányzik a *magyar* szó utáni vessző. Emiatt úgy érezhetjük és értelmezhetjük a mondatot, hogy a *magyar* a *dacosra* vonatkozik, s a kettő együttesen a *ménekre*. A szerkesztő nagy dilemmában van, hiszen ha a vesszőt figyelembe veszi, ugyanazon egy szót két jelentéscsoportba kell tennie, vagy legalábbis számolnia kell a kettős jelentés és értelmezés lehetőségével is. S ha már itt vagyunk: hány statisztikai adatnak számítanak ezek az egy adatok, melyek bizonyos mértékig ellentétei a fonetikai és helyesírási variánsok egy részének? Magam biztonsági szempontból két adatnak tekintem őket, de az „egyik” adatot a variánsok statisztikájába sorolom, éppúgy, mint a fonetikai variánsokat.

7. Az eddig felsorolt variánstípusokat egy szóval **á l v a r i á n s o k n a k** lehetne nevezni, hiszen a végleges szövegtől tulajdonképpen nem térnek el. A szótár legnehezebb és eddig megoldatlan problémája, hogy a szóstatisztikában és a paradigmarendszer bemutatásában, a paradigmarendszer variánsstatisztikájában hogyan különítse el őket azoktól a változatoktól, melyeket **v a l ó d i s z ö v e g v á l t o z a t o k n a k** nevezhetünk. A valódi szövegváltozatok a következők:

1. *Szóvariáns.* — A költő egy meg nem felelőnek tartott szót törölt vagy másikkal — rendszerint szinonimával — helyettesített. (Ide tartoznak a fonetikai, hangalaki variánsok is akkor, ha más szó, szinonima helyett állnak.) Szóvariánsokat találunk az alábbi példákban:

Az en nevem	tombolja	vad leszed:
	síkiúsa	

(Szerelmes kiszólás I: 70. 372)

Langy permeteg eső szemerkél,

$$\text{uj} \left\{ \begin{array}{l} \langle \text{zsenge búza} \rangle \\ \text{búza} \left\{ \begin{array}{l} \langle \text{zöldje} \rangle \\ \text{pelyhe} \end{array} \right\} \end{array} \right\} \text{ütközük}$$

(Március 2: 202, 440)

Ez ráadásul még rag- és többszörösen összetett variáns is. A Hűség című versben (1 : 88, 381–2) a *Bánatműterem* szónak több variánsa is van. Helyette ezekkel a szavakkal kísérletezett a költő: *mintázó teremben, komor műteremben, bánat műteremben*. A szóvariánsok természetesen belekerülnek a szótárba; saját szócikkükben a szóstatistikába és a paradigmarendszerbe is. Mindkét helyen mint variánsok szerepelnek. Ha szöveggörnyezetüket mint példamondatot idézem saját szócikkükben, valamint annál a szónál, amely helyett korábban álltak, < > jelben a szócikktestben is szerepelnek.

2. *Kapcsolat- és sorvariáns*. — A költő az eredeti, az első fogalmazvány nagyobb, legalább két szóból — olykor egy vagy több sorból álló részletét — a mű írása közben vagy később törölte és mással helyettesítette.

<Csinálunk gyönyörű okos lányt>

Mert mi teremtünk szép, okos lányt

(Március 2 : 203, 440)

<Mokány, kemény de csökönyös lovak,>

Magyar, dacos, konok-sörényű mének,

(Juhász Gyuláról való nóta 1 : 117, 393–4)

<hanem szent ihajjal falazta száját az

Istenember fonnyadt ajkára>

Szent hallelujával lelkezte csókját,

Az emberisten fonnyadt ajakára

(Proletárok 1 : 71, ItK. 1961. 732)

A kapcsolat- és sorvariánsokkal az eljárás ugyanaz, mint a szóvariánsokkal, csakhogy a variáns bemutatása — idézés esetén a szócikktestben — minden kritikus szónál megtörténik. A szóstatistikába azonban csak azok a szavak kerülnek, melyek a főszövegben nincsenek meg, vagy más alakkal szerepelnek, mint a variánsban.

Sokkal nagyobb gondot okoznak a többszörös szókapcsolat- vagy sorvariánsok, vagyis amikor egy versen belül egy sort többször is átjavít a költő, de az egyes javítások fedik egymást. Hogy hasonlattal éljek, nem egy javítás olyan, mint amikor a többszínnyomású képnél a színek elcsúsznak:

Ma már

belátom, csak a csökönyös zamár

büszke, amikor szaggatja az ostor,

<vagy a szerzetes, kit elrejt kolostor>

<vagy ifju pap, kit elrejt kolostor>

<vagy gorilla, mely a rabságba pusztul>

<vagy a gorilla, mely rabon kipusztul>

meg az ujonc, ki első ízben posztol,

(Modern szonett 2 : 131, 413)

Az egyes változatok között sok az ismétlődés. Szinte lehetetlen eldönteni, meddig tart az egyik változat, és hol kezdődik az új. Az ismétlődő, azonos szavakat egy adatnak számítom, a többit külön adatnak, és úgy járok el velük, mint a szóvariánsokkal.

3. A *versszak*, illetve *versszak értékű variánsok* azok a több sorból álló változatok, olykor egész szakaszok, melyeket egy-egy vers írásakor mint nem megfelelőket elvetett és más sorokkal, gondolatokkal helyettesített a költő. Ilyen szempontból rendkívül érdekesek A legutolsó harcok változatai, melyekből szinte teljesen új verset lehetne összeállítani. Ilyent találunk a Hazám 3. részében is (2 : 216, 447):

<De férfit, mint a Veres Pétert, ki gondra bátor és okos és nem szorongva fal be ételt, a közigazgatás botoz.>	S a gondra bátor, okos férfit, ki védte menthetlen honát, mint állatot terelni értik, hogy válasszon bölcs honatyát.
---	---

A versszakértékű variánsok egy része törölt szöveg. A költőnek nem tetszettek, és egyszerűen elhagyta őket anélkül, hogy helyettük más szöveget írt volna (vö. pl. a Keserű nekifoházkodás és A bátrak című verssel 1 : 37, 371; 1 : 78, 377–8, ItK. 1961, 724).

4. A legnagyobb gondot azok a versek jelentik, melyeknek *versértékű variánsai* vannak. Ilyeneket akkor találunk, amikor egy versre több kéziratunk van, mégpedig olyanok, melyek a vers kialakulásának különböző fázisait tükrözik. Ezek a kéziratok roppant érdekesek, mert bepillantást engednek a költői alkotómunka rejtett világába. Csak éppen a szótárró nem tudja, mit csináljon velük, ti. rendkívül sok közöttük az egyezés, de a különbség is. Példaként — csak címével — az Óh boldog az, illetőleg a Boldog hazug, valamint az Eljön értem a halott című verseket említem meg, de éppen így idézhetném az Eszmélet-et is, melynek egyes variánsai még a népszerű kiadásokba is belekerültek. A szakasz- és versértékű variánsokat a szótárban önálló szövegnek, főszövegnek tekintem. A bennük található szavakat pedig a rendes szóstatistikába veszem fel, nem a variánsiba. Arra, hogy nem teljesen önálló szövegek, mégis csak utalok, mert — bár nem a főszöveggel párhuzamosan közlöm őket, hiszen önálló gondolati egységek — mégsem kapnak saját kulcsszámot a forrásjelzésben, hanem az igazi főszöveg kulcsszáma mellett egy /V jelzés utal végsősoron mégiscsak variáns jellegükre. Hogy eljárásom nem egészen helytelen, bizonyítja az is, hogy az ÖM-ben több olyan verset is találunk, melynek első és utolsó kidolgozása illetőleg néhány szakasza külön szerepel. Más verseknek a különböző kiadásokban hol egyik, hol másik változatát találjuk meg főszöveggént. Ilyen például a Tüzek éneke, a Karácsony, a Hull a levél ~ Fán a levelek, a Proletárdal ~ Dúdoló stb.

8. Summázzuk tehát a variánsokkal kapcsolatos problémákat. A gondot az jelenti, hogy a számos variánstípus jelölésére a szótárnak a szó- és paradigmastatistikában, valamint a szócikktestben két jele van: a < > és a « ». Ezzel a két jellel kell tehát a szerkesztőnek különbséget tennie egyrészt a törölt és töröletlen variánsok között, másrészt — s ez a nehezebb feladat — valamilyen módon jelezni kellene, mikor közöl (főleg a statisztikai részben) álváriánsokat és mikor valódi variánst, nem beszélve arról, mikor közli variáns variánsát.

9. Többször emlegettem magam is, az előttem szólók is, a teljesség igényét. Ez azonban a JASz. esetében nem a teljes életműre, hanem annak csak egy körülhatárolt részére vonatkozik. A mutatvány elkészítésekor úgy terveztem, hogy a szótárba csak az eredeti költői művek anyaga kerül bele. Időközben a „corpus” kibővítettem; kiegészül a műfordításokkal és a költő három novellájával. Nem kerül bele a szótárba József Attila prózájának

szókincse (az ÖM. III. kötetének anyaga), valamint levelezése. Mindkettőt technikai megfontolások alapján hagyom el. Felvételük a beláthatatlanságig tolná el a szótár megjelenésének idejét. Számos levél felvétele pedig hasznos lenne a költői nyelv szempontjából is, mert a próza és a költészet határterületén van. Hasonló a helyzet a dedikációkkal, melyek közül a kiadottakat -- még nem tudom milyen formában -- felveszem, hiszen nemes egyszerűen elválaszthatatlanok egy-egy verstől.

Befejezésül elnézést kell kérnem a tisztelt Értekezlettől két dolog miatt. Az egyik, hogy a készülő JASz. szerkesztési elveiről, szerkezeti felépítéséről, közelebbi céljairól és távolabbi perspektíváiról szinte alig ejtettem szót. Szótáram még csak az anyaggyűjtés állapotában van, így ezekről egyelőre még, úgy látom, korai lenne beszélni, noha világosnak látszik, hogy például a stilisztikai minősítések alkalmazása a JASz.-ban még nagyobb, de más jellegű teret fog kapni, mint amilyet a Petőfi- és Juhász-szótárban kapott. Előre látom, hogy az értelmezések kérdése is sokkal nehezebb lesz, mint bármelyik korábbi költőnél. A másik, amiért elnézésüket kell kérnem, hogy az általános, elvi fejtegetések helyett „földhöz, illetőleg szótárhoz ragadt” problémákkal hozakodtam elő, de szerintem éppen a konkrét esetekből levont tanulságok segítik elő legnagyobb mértékben az elvi kérdések megoldását, mindnyájunknak közös ügyét, a modern magyar írói szótár „műfajának” kialakítását.

BACHÁT LÁSZLÓ : A KÖLCSEY-SZÓTÁR

A XIX. század első negyedében, a nyelvújítás harcaiban alakult ki a nemzeti irodalmi nyelv. „Kialakult annyiban” — írja Deme László —, „hogyan az írók olyan nyelvi formát teremtettek, amely alkalmas és méltó lett a legmagasabb műveltség, a legelvontabb eszmék és a legfontosabb tudományos gondolatok hordozására is. Ez természetesen mind korábbi hagyományokra épült, de különbözött tőlük abban, hogy már nem egyéni, vagy esetleg táji érdekű, s nem is próbálkozás értékű többé, hanem egyre inkább az egész író-olvasó rétegre kiterjedő; azaz már nemzeti, legalább a szónak abban az egyik értelmében, hogy a közös nemzeti műveltségnek nemcsak alkalmas, hanem egyre inkább el is fogadott eszköze, az addigi egyéniéssel szemben közös norma értékű” (Nyelvünk a reformkorban. 1955. 18).

Amit a nyelvújítás kora elkezdett, „a reformkor funkciójában véglegesen a táji változatok fölé emelte, az egész nemzeti műveltségre, az egész igényes írásheliségre kiterjesztette, felemelte nemzeti irodalmi nyelvvé” (i. m. 23).

A fiatal Kölcsey figyelemmel kísérte a nyelvújítás eredményeit. Ő maga is nagyon érezte az újítás, a szóújítás szükségességét, bár érdeklődése inkább a stílus, a költői nyelv, az ízlésformák felé vonta. Részt vett a nyelvújítás harcaiban, elfordult a régi mesterétől, Csokonaitól, odaállt Kazinczy Ferenc mellé, aki „nyelvújításával és ízlésbeli reformációjával a polgári haladást szolgálta”. Csakhogy Kölcsey — ahogy Révai József írta róla — nem állt meg félúton, mint Kazinczy, aki „elfordulva a parlagitól, a feudálistól, elfordult a néptől is”. Kölcsey nem állt meg félúton, „hanem meglátta, hogy a feladatnak van másik fele is: elfordulva a feudálistól, meg kell találnia az utat vissza, helyesebben előre, a néphez.” „Csak a nép politikai vágyait s ugyanakkor művészi alkotásait magáévá tevő Kölcsey lehetett irodalmunk nagy

nemzeti költőjévé” (Szauder: Kölcsey Ferenc, 1955. 78—9., 85), amivé valóban fejlődött az 1820-as években. A meginduló nemzeti küzdelmek, az új politikai helyzet is segítette Kölcseyben a nagy nemzeti költő kibontakozását. 1829-től azonban előtérbe lép a politikus Kölcsey, aki a közélet harcaiban találta meg a tettet és jellemet követelő életének igazi hivatását.

Az a harminc esztendő, amelyben Kölcsey az irodalom és a közélet területén működött, a magyar nyelv életének egyik legjelentősebb időszaka. A nyelvben végbemenő változások Kölcsey nyelvéből szinte pontosan kikapinthatók. Méltán írhatta Gáldi László: „Kölcsey nyelve, kor. köznyelvének távlataiból tekintve, gazdag rétegződést mutat mind műfajilag, mind pedig történelmi fejlődésében” (Nyelvünk a reformkorban 522).

Az elmondottak adják az egyik okát annak, hogy Kölcsey szókinésének szótározásával foglalkozom.

Egy másik oka is van, hogy éppen Kölcsey szókinésével foglalkozom. Régi munkahelyem, iskolám Kölcsey nevét viselte, s ez az iskola a Kölcsey-kultusz ápolása terén igen sokat tett és tesz ma is az iskola keretei között is, Nyíregyháza is, a megyében is. Ennek a kultusznak a megindításában volt némi szerepem nekem is.

Célul azt tűztem ki, hogy a költő nyelvének teljes szóanyagát feldolgozom hallgatók, a tanszékem dolgozói, továbbá külső munkaerők, középiskolai tanárok bevonásával. A költő nyelvének teljes szóanyaga belekerül a Kölcsey-szótárba. Már a gyűjtőmunka során megállapítható, hogy jelentős különbségek vannak a versek szóhasználata és az erősen költői jellegű prózai művek (mint amilyen a Parainesis, a Mohács vagy a Vilma) szóhasználata között, vagy a Mohács című, el nem mondott beszédének szóhasználata és országgyűlési beszédeinek szóhasználata között. Ezek a különbségek azonban nemcsak az időbeli eltérésekből adódnak, hanem műfaji eltérésekből is, valamint az eltérő társadalmi rendeltetésből. A különbségek kimutatását csak a teljes életmű feldolgozása biztosíthatja.

Címszóként szerepel a szótárban tehát minden szóegyed, amelyet Kölcsey Ferenc írásaiban használt, beleértve mindenfajta tulajdonnevet és idegen szót is. Fel akarjuk tüntetni mindazokat a jelentéseket és jelentésárnyalatokat, melyeknek kifejezésére a költő az egyes szavakat felhasználta. Ezenkívül feltüntetjük a szavak alakváltozatait, a költő által használt valamennyi nyelvtani alakot a költő helyesírásában, továbbá a szavak stilisztikai értékét. Hogy egy-egy szócikk mit tartalmaz majd, pontosan még nem tudjuk. Vannak ugyan elképzeléseink a készülő irodalmi szótárok mutatványainak ismeretében, de ezek a tervek még sokat változhatnak. A mi szótárunk még csak az anyaggyűjtés stádiumában van. Annyi máris valószínű, hogy feldolgozási elveiben és gyakorlatában nem igen fog eltérni a Petőfi- és a József Attila-szótártól. Ami eltérés lesz, annak oka elsősorban a háromféle írói nyelv anyagának, szókészletének és stílusának különbségében keresendő, másodsorban abban, hogy Petőfi és József Attila nyelve jóval közelebb áll a mai köznyelvhez, mint a Kölcseyé.

A mi problémáink most és még két évig az anyaggyűjtéssel kapcsolatosak.

A szótári feldolgozás reális feltételei végeredményben, célunkat tekintve, azt tudniillik, hogy a teljes Kölcsey életművet feldolgozzuk, nincsenek meg. Nincs megbízható, pontos, betűhű Kölcsey-kiadás. A Szauder Józsefné és Szauder József által sajtó alá rendezett és a Szépirodalmi Kiadónál 1960-ban

megjelent Kölcsey Ferenc összes művei c. kiadás alapján dolgozunk. „Egy új kiadástípust kellett alkotniuk, amely féllábbal a kritikai hitelesség, féllábbal a népszerűsítés talaján áll” — írja Bartha János e kiadásról. „A Kölcsey összes műveknek voltaképpen alapszövege nincs, hol az egyik kiadás, hol az első nyomtatott közlés, hol a kézirat esik nagyobb súllyal latba” — írja ugyancsak Bartha. Szauderék minden kötet utószavában figyelmeztetnek, hogy kiadásuk nem kritikai kiadás, bár ennek bizonyos feltételeit el kellett végezniük. A Kölcsey-szövegeket a mai helyesírás szerint adják. „Kölcsey szövegének nyelvi eredetiségét azonban tiszteletben tartottuk, s ezért a rövidségen, hosszúságon, sem a magánhangzókon, sem a mássalhangzókon belül nem változtattunk az átírásban, kivéve a prózában írt *-tol, -től, -ból, -rol,* valamint *-lly, -tly* alakokat (*mellyet, láttya*). A ma különválasztandó szavakat külön írtuk, egybe viszont a mai összetételek tagjait. Az igekötőket — ahol ma szokás — egybe írtuk igéikkel, a múlt idő, a középfok jeleit éppúgy, a mai módon használjuk, mint a nagy és a kis kezdőbetűket és az interpunkciót. Kölcsey.ingadozásait, kettős alakjait tiszteletben tartottuk (*vagynak ~ vannak, körülmények ~ környülmények*). A ragok régies hangalakjait (*bizonyoson ~ bizonyosan*) szintén megtartottuk kétféleségükben. A *fényje, kényje, lakóji* stb. alakokból a *j-t* töröltük. A nem közhasználatú görög és latin szavakat úgy tartottuk meg, ahogy Kölcsey leírta őket (*Cypris, Hespéria* stb.), a közhasználatba átment szavakat a mai ejtés és írás szerint közöljük (*zefir, nimfa* stb.)” — olvashatjuk mindhárom kötet utószavában.

A gyűjtő-cédulázó munkával párhuzamosan halad a Szauderék szerkesztette kiadás összehasonlítása és betűhűvé javítása az eredeti kéziratok, illetőleg az ilyen szempontból meglehetősen fontos Eötvös—Szalay—Szemere szerkesztette kiadás alapján. Több mint 200 000 cédulánkat nem is rendeztük ábécé-rendbe, hanem egyelőre a művekből való kicédulázási sorrendjükben vannak még. Így egyszerűbb a címszó mellé odajegyezni a Kölcsey helyesírásával írt alakot és szövegidézetet, ahol szükséges.

Problematiszabb az, hogy Kölcsey életműve a Kölcsey Ferenc összes művei című kiadással sem tekinthető lezártnak, összegyűjtöttnek. A kiadás I. kötete Kölcsey összes szépirodalmi művét és tanulmányát tartalmazza. Három töredéktől eltérően mai ismereteink alapján teljes a kötet. A szerkesztő pontosan közli a három töredék lelőhelyét és számát. A III. kötet Kölcsey levelezését tartalmazza. Mai ismereteink alapján ez is teljesnek mondható. A II. kötetben adták ki a szerkesztők a költő politikai iratait és beszédeit. „Kiadásunk minden eddiginél teljesebb . . . E lényeges bővülés ellenére sem tarthat számot — legalábbis a politikai iratok tekintetében — arra a teljességre, melyet a kritikai kiadás hivatott elérni. Tudomásunk szerint sok oly, főleg megyegyűlési irat lappang Kölcsey tollából, amelynek összehordása és az országgyűlési Jegyzőkönyvek és Írások minden Kölcsey szövegével való kiegészítése bizonyosan jókora külön kötetet tenne ki. S még ha ez a majdan kiadandó anyag lényegében semmit sem változtat is Kölcsey emberi, politikusi arcélén (ez anyag jórésze bizonyára még a kritikai kiadásnak is csak a függelékébe kerülhet), enélkül ideálisan teljes Kölcsey összkiadásról nem beszélhetünk” — olvashatjuk a II. kötet utószavában. Ezek ismerete nélkül és feldolgozása nélkül nem lehet teljes a Kölcsey-szótár sem. Más problémák is vannak. A második kötet 1024. lapján olvashatjuk a következő szerkesztői megjegyzést: „Vannak értékes és hiteles Kölcsey szövegeink, melyek máshol, mint az országgyűlés jegyzőkönyveiben ezideig nem jelentek meg. és nem

tudjuk eldönteni, milyen mértékben teljesek ebben a formájukban, mennyiben zavarta meg hitelüket is a nyilvánvaló összefoglalás." Ha fel is tesszük, hogy nem a tartalmi hitelüket zavarta meg, nyilvánvaló, hogy e szövegek szótári feldolgozása nem lehetséges. Mindenesetre a Kölcsey-filológia, különösen a politikai iratokra vonatkozóan, nagyon elhanyagolt. Csupán abban reménykedhetünk, hogy az elkövetkező egy-két évben majd csak kerülnek még elő az országgyűlési jegyzőkönyvekből hiteles Kölcsey-szövegek.

Amint mondtam már, egyelőre szótárunk anyaggyűjtését végezzük. Ebben a munkában tizenhatan vesznek részt. Céduláinkon a következő adatok szerepelnek: Címző (abban a helyesírási alakban, ahogy a szövegben előfordul), a szövegrész idézése, pontos lelőhelye, a mű címe és keletkezési ideje. A gyűjtőmunkával párhuzamosan halad a Kölcsey Ferenc összes művei című kiadás összehasonlítása a kéziratokkal és az Eötvös—Szalai—Szemere-féle kiadással. A cédulákon a címző mellé zárójelben odaírjuk még egyszer a címzőt Kölcsey helyesírásával, és az idézetet is átjavítjuk. A javítások elég sok gondot okoznak. A logikus munkarend nyilvánvalóan az lett volna, hogy előbb a szövegekben végezzük el a korrekciót, s utána következett volna a cédulázó munka. Egyéb elfoglaltságok azonban ezt a munkarendet nem tették lehetővé, s így most párhuzamosan halad ez a két munkafázis, a szövegjavítás alaposan elmaradva követi a cédulázó munkát. Lényegében majdnem kétszeres munkát végzünk, s ezt nehezíti még az is, hogy Kölcseynek a mai helyesírástól eltérő egybe- és különírásai sok cédula átírására kényszerítenek. Mostanában egy próbafüzet elkészítésével foglalkozunk. A legnehezebb problémám itt a következő:

Gáldi László írja: „Kölcsey stílusának két pólusa van, szubjektív lírájának elvont, erősen korhoz és lelkiállathoz kötött nyelve és szűkebb értelemben vett nemzeti költészetének retorikus, de a köznyelvhez közelebb álló, s ezért fejlődésképebb stílusváltozata . . . Kölcsey főleg akkor stilizál, ha legtitkosabb vágyait kell kifejeznie, de egyszersmind lepleznie is, tehát ha ahhoz a kifinomult, de egyelőre igen szűkkörű közönséghez szól, melyet ebben a korban maga köré képzel. . . Köznyelvi viszont hangvétele, mihelyt a nemzethez szól" (Nyelvünk a reformkorban, 523, 325). Gáldi megállapításai azonban a költőnek csak lírájára vonatkoznak. Tegyük ehhez hozzá, hogy a köznyelvi hangvétel szolgál meg prózai írásainak egy részében, leveleiben és sok szónoki művében. Problémánk mármost ez: nem tudjuk, hogyan jusson kifejezésre az egyes szócikkekben, hogy egy-egy szót milyen mértékben és hogyan használt a költő lírájában, költői stílusú prózai művekben, illetőleg a kor köznyelvében írt egyéb művekben.

Munkánkról még hadd mondjam el, hogy jelenlegi menete mellett 1966 végére végzünk az anyaggyűjtéssel, s 1967-ben kezdjük meg az anyag feldolgozását.

VITA*

KISS JÓZSEF

Az írói szótárakban — ideális feltételek mellett — irodalomtörténészek és nyelvészek munkája összegeződik, olyan értelemben, hogy az előbbieket gyűjtik össze és rendezik el, tudományos szövegkiadások formájában, a feldolgozásra kész nyersanyagot, melyből a nyelvtudomány specialistáinak, a lexikográfusoknak szakavatott keze alakítja ki, teremti meg a nyelvészeti, illetőleg a stíluskutatás egyik nélkülözhetetlen munkaeszközét. Egy jó írói szótár szerkesztésének mintegy alapfeltétele a választott író műveinek korszerű kritikai kiadása. Ez természetesen nemcsak — és nem is elsősorban — nyelvészeti kutatások és munkálatok alapjául szolgál, de ha szerkesztési elvei helyesek és sajtó alá rendezése körültekintő gondossággal történt, bármilyen szempontú tudományos felhasználásra, feldolgozásra alkalmasnak kell lennie. Nézzük meg tehát közelebbről, mik egy ilyen, jól megszerkesztett kritikai szövegkiadás főbb ismérvei.

1. Elsősorban a teljesség, az író szellemi hagyatékának — szép-, irodalmi, publicisztikai, tudományos munkásságának és egyéb írásainak — a lehetőség szerint hiánytalan hozzáférhetővé tétele, ideértve egy-egy mű minden egyes autográf kéziratának, valamint minden, az író életében és tudtával történt közlésének felhasználását. A teljesség szempontja megkívánja a kétes hitelű, de valamilyen címen az írónak tulajdonítható művek, írások felvételét is.

2. Az esetleges variáns szövegeknek, azaz egy-egy mű különböző hiteles szövegeinek helyes rangsorolása ennek alapján az alapszövegnek, melyhez a többi viszonyítjuk, helyes megválasztása. A kritikai kiadások mai gyakorlatban általában az író kezétől származó vagy általa jóváhagyott legkésőbbi, legutolsó szöveget tekintik alapszövegnek.

3. Az író életművének elvszerű és áttekinthető tagolása, és az egy-egy nagyobb műfaji csoportba kerülő művek egymásutánjának a kutatás szempontjából legcélszerűbb kialakítása. A ma általánosan elfogadott eljárás (amely azonban nem minden esetben alkalmazható), a szoros időrend szerint végigfutó, a zsenyéket, töredékeket, fogalmazványokat is besoroló elrendezés.

4. A pontos szövegközlés, tehát a rendelkezésre álló szöveg kihagyás és módosítás nélküli visszaadása. Ezen betűhív közlést értünk, melytől — az érvényben levő akadémiai kiadási szabályzat rendelkezése szerint — csak a mai nyomdai gyakorlatban nem használatos jelek, illetve — az első akadémiai helyesírási szabályzat megjelenése, tehát 1832 utáni időszakra nézve — néhány meghatározott helyesírási sajátság esetében szabad eltérni.

5. Gondosan szerkesztett jegyzetapparátus, mely a szövegközlést alátámasztja, illetve kiegészíti: tehát a mű keletkezési körülményeit ismerteti és keletkezési idejét meghatározza, a kéziratokat leírja, a megjelenési adatokat közli, a szöveghitelességet igazolja vagy kétségbe vonja, az alapszöveg kiválasztását indokolja, a variánsokat felsorolja stb.

* Az értékes és sokoldalú vita anyagából — helyszűke miatt — csak három hozzászólást tudunk most közölni.

Azokat, akik az akadémiai Petőfi-kiadás köteteit gyakran forgatták, e vázlatos felsorolás is meggyőzheti arról, hogy ez a kiadás, legalább is annak kifejezetten szépirodalmi anyagot tartalmazó, 4 kötetnyi első része olyan, többé-kevésbé ingatag alépitmény volt, melyet a PSz. szerkesztői csak különféle ellenőrző munkák árán tehettek a maguk céljaira alkalmassá. A kiadásnak ez a része csak a teljesség és az alapszövegek kiválasztása tekintetében minősíthető korszerűnek, a többi említett vonatkozásban azonban kisebb-nagyobb fogyatkozásokkal terhes. Ezek végső soron két alapvető hiányosságra vezethetők vissza. Az egyik a keletkezés történeti anyag ismeretetésének és értékesítésének következetes mellőzése, a másik egy kívülről jövő beavatkozás: az Akadémia kiadási szabályzatának a szövege módern helyesírás szerinti közlésére vonatkozó akkori előírása volt. Ha most az alábbiakban, mint a kiadásnak kezdettől fogva munkatársa, e két kérdéssel részletesebben foglalkozom, az nem annyira a mentegetődzés szándékával történik, mint inkább azért, hogy az egész folyamat, amely végül is egy ilyen, több szempontból kifogásolható kiadás megvalósulásához vezetett, tisztábban, világosabban álljon előttünk.

A Petőfi kritikai kiadás tudvalevőleg egyike volt azoknak a kritikai kiadásoknak, melyeknek munkálatai a felszabadulás után legkorábban indultak meg, tehát amelyeknek az úttörés nehézségeivel is szembe kellett nézniük. Csak az első Arany-kötetek jelentek meg a Petőfi-kiadás költeményes köteteivel körülbelül egy időben; a Petőfi-kiadás azonban egy még korábbi vállalkozáson alapult. Szerkesztője, Varjas Béla ugyanis már a forradalom centennáriumának évében, 1948-ban kiadott egy kötetet a költő összes műveinek tervezett tudományos kiadásából, az Országos Széchényi Könyvtár forráskiadványai sorozatában, tehát még akadémiai kereten kívül. Ez a kötet Petőfi első alkotó időszakának, az 1838-tól 1844 végéig terjedő éveknek teljes fennmaradt verstermését tartalmazta, szigorú időrendben, melybe a zsengek, töredékek, sőt — címük szerint — még az elveszett versek is bekerültek. A szövegközlés, a variánsokat is beleértve, feltétel nélkül betűhív volt, éppen csak az úgynevezett hosszú vagy német *s* (*f*) jelöléséről mondott le a szerkesztő. A kötet azonban — meglehetősen szokatlan módon — keletkezés-történeti és magyarázó jegyzetanyagot nem tartalmazott (eltekintve a datálásra vonatkozó tömör utalásoktól), aminek az volt a magyarázata, hogy — ünnepi kiadványról lévén szó — a centennáriumi rendelkezésre álló idő korántsem lett volna elég a roppant terjedelmű Petőfi-irodalom átbúvárlására. Az 1949-ben újjászervezett Tudományos Akadémia, amely egyik legsürgősebb feladatának tekintette a már évtizedek óta időszerű Petőfi kritikai kiadás létrehozását, elvi és módszertani kifogások alapján vétót emelt Varjas vállalkozása ellen, abbahagyatta a kiadást, majd Varjas Bélát a sorozat teljesen új alapokon történő sajtó alá rendezésével bízta meg. Noha a bíráló észrevételek között a keletkezéstörténeti anyag hiányát is szóvá tették, az Akadémia ennek követelésétől mégis eltekintett, egyrészt azért, mert különben az átdolgozott kiadás első köteteinek megjelenése még további esztendőkkel tolódottna volna el, másrészt pedig, mert a szerkesztőnek az az elgondolása, hogy az egyelőre mellőzött jegyzetanyagot a sorozat utolsó, függelék-kötetében jelentetné meg, elfogadható megoldásnak tűnt. Így történt, hogy a kiadásnak a költeményeket tartalmazó első három és lényegében a szépprózai írásokat, illetve a drámákat felölelő negyedik kötete is, tehát a költő életművének éppen a legfontosabb része, a centennáriumi kötethez hasonlóan, csaknem

kizárólag a lelőhelyek, megjelenési adatok és szövegváltozatok felsorolására szorítkozó, tehát merőben szövegkritikai jellegű jegyzetapparátussal látott napvilágot. Már pedig elvileg és gyakorlati tapasztalatok alapján egyaránt leszögezhetjük, hogy a szövegkritika az életrajzi-keletkezéstörténeti anyagot nem mellőzheti büntetlenül: a szövegek összefüggéseinek, változatainak, hitelességének, időrendjének kérdései elválaszthatatlanul összefonódnak a művek keletkezési körülményeivel. A Varjas-féle kiadásnak ezzel a többé-kevésbé kényszerű önkorlátozással összefüggő, abból következő fogvatkozásaira, főként a kronológia számos hibájára, már a legelső kritikák rámutattak (vö. Turóczy-Trostler J., I. OK. 3: 182–202); az azóta eltelt évek kutatói tapasztalatai pedig sok példával bizonyítják, hogy ez a kiadás — legalább is az említett kötetekben — a maga elé tűzött szerényebb célt, a korszerű szövegközlést sem tudta maradéktalanul megvalósítani, még a helyesírási kérdésektől elvonatkoztatva sem. A szerkesztőnek a pótlólag kiadandó jegyzetkötetre vonatkozó javaslata pedig eleve illuzórikus volt, mert egy ilyen jegyzetanyagnak a fentiek szerint mindenképpen a hozzátartozó szövegek sajtó alá rendezésével egyidejűleg kell elkészülnie, még ha külön és később jelenik is meg. Ezen a fogvatkozáson tehát, melynek következményeit azonban éppen a PSz. szerencsére viszonylag kevésbé sínyli meg, mint általában az irodalomtörténeti kutatás, csak az új, javított kiadás sajtó alá rendezésével segíthetünk.

Áttérve most már a másik említett alapvető hiányosságra, a modernizált helyesírás kérdésére, előre kell bocsátanunk, hogy az a módszertani és kiadástechnikai bizonytalanság, melynek bélyegét más korai kritikai kiadásaink is magukon viselik, nemcsak az e téren tett első szervezett lépések természetes velejárója volt, hanem összefüggött azzal a kétségtelenül jószándékú, de alapjában elhibázott törekvéssel is, hogy a klasszikusok kritikai kiadásai ne csak a tudományos igényeket, hanem egyúttal és közvetlenül a szélesebb olvasóközönséget is kielégítsék, tehát hogy az akadémiai kritikai kiadások mind a tudományos forráskiadvány, mind a népszerű összkiadás funkcióját ellássák. A megújított Tudományos Akadémia a tudományos munka demokratizálódása, a „tudomány a népert!” jelszó jegyében vélt cselekedni, amikor az első kritikai kiadási szabályzatban a szövegek helyesírásának modernizálását, a zsengek és töredékek függelékben való közlését stb. írta elő. Ennek a törekvésnek először — ha szabad ezzel a kifejezéssel élnem — éppen a Petőfi-kiadás esett áldozatul, melynek első, csonkán maradt változata, mint említettem, homlokegyenest ellenkező módszerrel készült. A hivatalos bíráló a legnagyobb nyomatékkal a betűhív közlést kifogásolta, melyet Varjas a centennáriumi kötet jegyzeteinek bevezetésében mint egyedül elfogadható tudományos közlésmódot jelölt meg, miután részletesen ismertette és bírálta az addigi fontosabb Petőfi-kiadások szövegközlési elveit és gyakorlatát. Varjas így írt a kötet 289. lapján: „Talán kissé feltűnően sokat foglalkozom a helyesírás kérdésével. Nem ok nélkül, mert gyakran mint »nem lényeges« dolgot, elég könnyelműen szokták kezelni, pedig a rossz helyesírás végzetes lehet a vers prozodiájára, megzavarhatja a mértékét, egyszóval ronthat a költemény hatásán.” A 291. lapon pedig Arany János felháborodott hangú cikkének részleteit idézi azokkal szemben, kik „Petőfi nyelvén, orthographiáján, verselésén javítani” akarnak.

Az Akadémia csak hat évvel később, 1954-ben közzétett, módosított kiadási szabályzatában tette magáévá a betűhív közlés elvét; addig azonban több kritikai kiadás számos kötete jelent meg átírt helyesírással, köztük a

Petőfi-kiadás első kötetei is. A történeti igazságnak tartozunk azzal a megjegyzéssel, hogy az akadémiai bírálókat nem egy vonatkozásban (így pl. a szövegváltozatok kérdésében) határozottan javára vált a Petőfi-kiadásnak, a modernizálási előírás viszont annál több hiábavaló fejtörést és felesleges munkát rótt mind a Varjas-féle, mind más kritikai kiadások szerkesztőire. Konkrétabb előírás híján (ilyet készíteni persze hálátlan és ugyancsak hiábavaló feladat lett volna) külön-külön kísérleteztek az átírás különféle módozataival: némelyek szabadelvűbben, mások óvatosabban jártak el; volt aki részletes áttekintő táblázatot közölt az átírt jelekről, illetve helyesírási sajátosságokról; de mindnyájan érezték, hogy lépten-nyomon engedményekre kényszerülnek a tudományos szövegközlés rovására.

Általánosságban is lazította ez az előírás a szöveggondozóra kötelező fegyelmet: a szerkesztők nem egyszer — és ismerjük el, érthető módon — úgy gondolkodtak, hogy ha már modernizálás címen úgyis meg kell másítaniuk az eredeti szöveget, akkor miért ne nyúlhatnak hozzá például (mégpedig látszólag sokkal indokoltabban) a versformák ütem- és ritmusképlete alapján! Ennek tulajdonítható többek között az, hogy a Petőfi-kiadásban néhol, különösen az első kötetben, olyan, a helyesírási átírástól független vagy éppen azzal ellentétes szövegjavítással (például magánhangzó-hosszúság változtatással) is találkozunk, amelyet sem eredeti kézirat, sem egykorú kiadás nem igazol. E helyen felesleges volna bizonygatni, mennyire káros egy olyan eljárás, amely meghamisítja például a kezdő költő ritmusérzékéről, ennek fokozatos fejlődéséről alkotható képet.

Az első kritikai kiadási szabályzat tévedéseit az Akadémia — nem utolsósorban a nyelvészek köréből sűrűn felhangzó ellenvetések hatására — mint említettem, 1954-ben küszöbölte ki. Ez a szabályzat vonta le először annak a felismerésnek a konzekvenciáit, mely szerint a kritikai kiadásokban nincs helye semmiféle, az olvasóközönség igényei címen teendő, a tudományosság rovására menő engedménynek s hogy a kritikai kiadások éppen így, ezáltal válnak a népszerű összkiadások megbízható alapjává. A Petőfi-kiadás V. kötete, habár a kézirat újabb javítása árán, de már ennek a szabályzatnak a szempontjai szerint, betűhív szövegekkel és általában korszerűbb szerkesztési módszerekkel készült, szintúgy a sorozat többi kötetei is. Az első négy kötetet azonban a PSz. szerkesztőinek fáradságos és időrabló munkával kellett ellenőrizniük: mielőtt érdemi munkájukhoz foghattak volna, s el kell ismernünk, hogy ez esetben nagyobb részt vállaltak a közös munkából, mint amennyi az említett ideális körülmények között esett volna rájuk; ezen lényegében nem változtat az, hogy a kiadás szerkesztői különféle „objektív nehézségekre” hivatkozhatnak. Az előkészületben levő, javított Petőfi-kiadás sajtó alá rendezői annál is inkább fájlalják ezt, mert jól tudják, hogy a Petőfi-szótár a Petőfi-textológia fontos munkaeszköze is lesz. A Petőfi-szótárnak máris hozzáférhető anyagába — jegyzetelő munkánk folyamán — eddig gyakran betekinttünk s erre a jövőben még fokozottabb mértékben számítunk. Ezzel szemben — feltehetően — mi is segítségére lehetnénk a szótár szerkesztőinek textológiai munkánk további eredményeivel és tapasztalataival. A kapcsolat a két kollektíva tagjai között eddig is megvolt: az Irodalomtörténeti Intézetben közösen megvitattuk a szótár első mutatványát, több ízben folytattunk megbeszéléseket, az együttműködés azonban korántsem volt rendszeresnek tekinthető. Szeretném, ha ez az értekezlet a szorosabb együttműködés kezdetét is jelentené.

MARTINKÓ ANDRÁS

Az első kérdés, melyet — szempontunkból — a Petőfi-Szótár, meg általában az írói szótárak felvetnek: oly író esetében, aki jelentékeny mennyiségű szépprózát is írt, szerepeljen-e a szépprózai anyag is a szótárban. A magam részéről a kérdésre, a Petőfi-Szótár gyakorlatával messzemenően egyetértve, föltétlenül igennel válaszolok. Különösen így válaszolok Petőfi esetében. Az elmúlt években e vonatkozásban folytatott vizsgálódásaim arról győztek meg, hogy nagy költőknél — ha az eredeti prózájának maradunk — a prózai nyelvi anyag általában harmonizál a verses anyag nyelvi jellegével, sőt még a stilisztikai eljárások legtöbb része is egyként, egyenlő funkcióval szerepel prózában és versben. Nincs a verses és prózai ném szerint elkülönülő két Petőfi.

Míndez azonban csak általában igaz. A próza a versétől különböző tartalmakat is hordoz. másféle műfajokban másféle alkotó helyzetekhez alkalmazkodik (polémiák, szerkesztői üzenetek, levelek, beadványok stb.), amikor is egy másféle szókinccs, alak- és mondattan és más stilisztika az adekvát. Itt egy más Petőfi és egy más jellegű nyelvi anyag is jelen van. A másféleséget a szókészletben jelzi például az illetlen szavak, a „kraftausdruckok”, az urbánus-polgárosult, intellektuális, zsurnalisztikai elemek megnövekedett aránya. Talán ennél is fontosabb, hogy a próza más lehetőségeket biztosít a szavak morfológiája tekintetében. Ha prózában ilyeneket olvasunk: „*dehonestálgat engem példás fáradhatatlansággal*” vagy: „*nyakravaló-nem-hordás végett*”, akkor mindenki számára világos, hogy ezek a (kiemelt) szavak a prózába természetesen beleillenek, versben azonban nem volnának helyükön. Van tehát egy külön prózaikus nyelv; anyagának minden további nélkül a versnyelvvél való együtt szerepeltetése esetén a gyanútlan olvasó (aki nem igen fog bajlódni a forrásjelzések rejtvényeinek megoldásával) hamis képet alkothat magának a költő Petőfi nyelvéről, hiszen a köztudatban Petőfi mégiscsak elsősorban és mindenekelőtt költő. Azaz: helyes lenne azokat a szavakat, kifejezéseket, szókapcsolatokat, nyelvtani eljárásokat, melyek csak prózában fordulnak elő, valami megkülönböztető jellel ellátni.

Még fokozottabban fontos ez a megkülönböztetés a prózai fordítások esetében. E fordítások — főleg az 1843-iak — nem művészi alkotások, szókészletük (s éppenúgy grammatikájuk, stilisztikájuk) egyáltalán nem jellemző Petőfire, jelentős részük mégiscsak passzív szókészletének sem volt része, hanem egyszerűen kiírta őket a szótárból. (Fontos feladat lenne megállapítani: milyen német-magyar szótárt használt a költő.) Olyan szavakat, mint — a sok száz közül — *tagjáratás, beszéllyszoba, évdacos, kísérbné, vetélytársaság* stb. nem lehet egyenlő joggal Petőfi valódi szókinccsének elemei között szerepeltetni. Ezt még súlyosbítják a fordításban alkalmazott iskolás, irodalmias, neológ nyelvtani (szókészlethez, alak- és mondattani) megoldások, mint például *hasonlag, kitétvék* vagy a mutatónyban is szereplő *fenékeni* stb. Nem szabad azt a benyomást kelteni, hogy ezek Petőfi beszédének, nyelvének elemei voltak. Megkülönböztető jel, esetleg tipográfiai különbségtevés kívánatos a csak fordításban előforduló nyelvi-grammatikai anyag számára.

Egy további — és elsősorban a prózai anyagot érintő — kérdés a tulajdonnévek kérdése. Kétségtelen, hogy a százakra menő névanyag nagy része nem volt Petőfi szókinccsének élő eleme; a fordítás során akadt rájuk, kimásolta őket valahonnan, még csak ki sem ejtette őket soha. Persze vannak

tulajdonnevek, melyek vagy jelentéssel telítődtek meg, vagy az írói alkotás szerves részei (*Debrecen, Vérmező, Rákóczi, Lord Krumpfli Artur, Percy Bysshe Kroszzenbrokszen, Anticyra* stb.), ezeknek ott a helyük a köznevek sorában. A többit azonban vagy el kell hagyni, vagy a Szótár végén — magyarázat nélkül, csak épp a helyre utalva — felsorolni.

Aztán itt van a h i t e l e s s é g kérdése. Számtalan olyan prózai írást számon tartanak a kritikai kiadások, melyeknek hitelességéhez sok szó férhet, vagy majdnem bizonyosan *nem* Petőfi-írások (a Pesti Divatlap szerkesztői üzenetei, egy-egy levél, a Nyesi-féle tárca stb.). A Szótár mostani formájában eléggé feltűnő megkülönböztetés nélkül hiteles anyagként kezeli őket (vö. a *dalmokhölgy* címszót); véleményem szerint e vonatkozásban is kritikusabb és megnyugtatóbb megoldást kellene találni.

Végül az i d e g e n n y e l v ű s z ö v e g e k. A szótár jelenlegi formájában mellőzi ezeket (egy-egy felkiáltás, jelszószerű kifejezés regisztrálásával). Pedig valójában ezek Petőfi n y e l v i alkotásai, írásművek (vö. pl. a Bemhez írott francia nyelvű leveleket), sokkal inkább Petőfiéi, mint például a fordítások tulajdonnevei: hozzátartoznak Petőfi szókinchéhez. (Sőt stilisztikájuk is megegyezik Petőfi magyar stilisztikájával.) Nem lenne könnyű ez idő szerint valami ésszerű megoldást találni, de a kérdést szerintem továbbra is napirenden kell tartani. . . . Nem vitás viszont Petőfinek tréfás idegenségű, tudatos stíluszándékkal alkotott nyelvi fordulatainak, illetőleg sajátos funkcióval alkalmazott idegen szavainak helye a Szótárban („*à la Hübele Balázs*”, „*vagyok atque maradok*”, *Áj em ithagyiny* Debrecent” stb.).

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. Mindenekelőtt szeretném hangsúlyozni, hogy csak örömmel üdvözölhetjük munkaértekezletünk összehívását, mert ez azt bizonyítja, hogy — ha kissé megkésve is — az írói és költői szótárak szerkesztése nálunk is olyan stádiumba jutott, amikor immár a folyóiratokban közzétett mutatóványokon és a hozzájuk kapcsolódó megjegyzéseken túlmenően, élőszóban, a legkülönbözőbb szakemberek bevonásával tárgyalhatunk több efféle szótár szerkezeti felépítéséről, a szótáraknak a kívánt mértékben való összehangolásáról — az összemérhetőség ugyanis rendkívül fontos az írói és költői szótárak esetében — és utoljára, de nem utolsósorban arról, ki mit vár, mit várhat ezektől a legújabb nyelvészeti és egyszerre irodalmi segédeszközöktől. Ma, amikor a gyors fejlődés következtében a tudományok és tudományágak nagyarányú differenciálódásának, de egyben a jelenségek roppant sokoldalú, komplex vizsgálatának vagyunk tanúi, fontos esemény ez az értekezlet a nyelv- és irodalomtudomány valamennyi diszciplínája számára. Végül, mivel napjainkban olyan nagy az érdeklődés a szélesebb közönségben is irodalmi, nyelvi, stilisztikai stb.. sőt nyelvtörténeti kérdések iránt, nem hallgathatjuk el e szótáraknak az általános nyelvművelésben betöltött lényeges szerepét sem, amelyet sok tekintetben éppen az itt megtárgyalandó szerkesztésbeli elvek determinálnak.

2. Megjegyzéseimet két, pontosabban három kérdés köré csoportosítottam: e szótárak stilisztikai, továbbá nyelvműveléssel kapcsolatos vonatkozásairól fogok szólni, s mindkettőhöz szervesen csatlakozik az irodalmi nyelvvel való kapcsolat. Mindjárt szeretném azonban aláhúzni, hogy megjegyzéseimet csak kérdőjelesen tettem meg, mivel — az ÉrtSz. szerkesztésében eltöltött

időkre emlékezve — tisztában vagyok azzal, hogy az írói szótárak problémáit, sőt azok megoldásának lehetőségeit is a legalaposabban maguk a szótárszerkesztők látják. Én tehát csupán a kívülállónak talán tárgyilagosabb szemével és a szótárhasználó — mégpedig e szótárakat az egyetemi oktatásban is alkalmazó — szemszögéből jegyzek meg egyet-mást.

3. Ismeretes, hogy főként Ch. Bally és tanítványai közreműködésével a harmincas-egyvenes években kialakult a modern, ún. *funkcionális stilisztika*, amely kutatja a mondanivaló kifejezésére felhasznált valamennyi nyelvi elemnek a gyakran csak roppant nehezen kihámozható stilisztikai értékét, s amely a stílust a kifejezésbeli lehetőségek, elsősorban a lexikai és grammatikai szinonimák közötti válogatás eredményének tekinti; ezt a válogatást mindenkelőtt a közlő egyénisége, továbbá a mondanivaló tárgya, célja és körülményei befolyásolják (részletesebben I. Ullmann Istvánnak az 1959-i, lisszaboni Román Nyelvészeti Kongresszuson tartott előadását; magyarul: „Választás és kifejező érték”; A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1964. 159—66).

Kissé leegyszerűsítve a dolgot, a stilisztika feladata tehát egyfelől a kollektív értékű, langue-jelenséggé vált szavak, kifejezések, továbbá nyelvtani elemek (toldalékok, tövek, szófajok, ragozásbeli formák, mondatok) stilisztikai értékének, azaz a szó jelentéséhez, illetőleg a nyelvtani elem funkciójához tartozó ún. állandósult stilisztikai értéknek és ezek rendszerének a megállapítása. Ezt végezte el nálunk — lexikai vonatkozásban — az ÉrtSz., a nyelvtani elemek efféle számbavételére azonban a magyar stilisztikában csupán szerény és kezdeti kísérletek történtek (l. pl. Wilhelm Schneider művét: *Stilistische deutsche Grammatik*, amely már címében is utal arra, hogy a grammatikai szinonimák stilisztikai értékével foglalkozik; 2. kiadása 1959-ben jelent meg). Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a hangokhoz is fűződik bizonyos „állandósult” stilisztikai érték; gondoljunk az ún. kifejező — hangutánzó és hangulatfestő — szavakra s a hangalakhoz fűződő szóhangulatra. Feladata továbbá a stilisztikának az egyén használta szavak, kifejezések, nyelvtani elemek stilisztikai értékének, azaz az ún. alkalmi stilisztikai értéknek a leírása. S ezzel elérkeztünk az írói, költői szótárak stilisztikai jellegű feladatához. A hangtan terén — hogy csak a legkiemelkedőbb jelenségeket említsen — a hangszimbolika, hanghatás, valamint az ún. expresszív hangváltozás (l. Zolnai Béla műveiben) különböző eseteire kell gondolnunk. A szókincs területén elsősorban a szavak átviteles, szóképi, továbbá nagyobb költői képben való használatát, az állandósult stilisztikai értéktől elütő előfordulását s az ún. stilisztikai formákban történő alkalmazását kell figyelembe vennünk. Stilisztikai formákon olyan vagy tartalmi, vagy tartalmi és formai szerkesztésmódokat értek, amelyek több szóra, egész mondatra, vagy több mondatra, esetleg az egész műre kiterjednek; ilyenek: az ellentét, a fokozás, a felsorolás stb., illetőleg a halmozás, az ismétlés, a párhuzam stb.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a hatásosságra való törekvés éppen a költői, írói stílusra a legjellemzőbb (Flaubert a stílusnak a hatásosságra való törekvését így jellemezte: „Je conçois un style qui nous entrerait dans l'idée comme un coup de stylet”), s ha arra gondolunk, hogy számos tényező: a költő, író egyénisége (amit determinál a származása, neveltetése, műveltsége stb.), a pillanatnyi lelkiállapota és persze a választott téma, a műfaj stb., stb. közrejátszik abban, hogy a költő, író milyen szóképpel, költői képpel él, akkor beláthatjuk: ezek elemzése, értékelése nagyon összetett és nagyon nehéz dolog. Ullmann említi idézett előadásában, hogy „Van . . . egy terület, ahol

a nyelvi eszközök összehasonlíthatatlanul gazdagabbak (ti. mint a nyelvtan területén), sőt első pillantásra korlátlanoknak látszanak: a képek, hasonlatok, metaforák világa. Elméletileg mind a beszélő, mind az író összehasonlíthat bármely dolgot bármely más dologgal, feltéve, hogy valamilyen hasonlatosság, analógia vagy megfelelés elképzelhető köztük..." (i. h. 163), majd idézi Gide-nek egy erre vonatkozó szellemes mondását: „Quoi de plus fatigant que cette manie de certains littérateurs qui ne peuvent voir un objet sans penser aussitôt à un autre” (Journal, 1926. VIII. 15).

4. Úgy látom, hogy a Juhász Gyula-, Petőfi- és József Attila-szótár a szavak stilisztikai értékének és nyelvtani, főként szintaktikai felhasználásának a jelölésében kétféleképpen jár el. Sajnos – mivel a rendszert egyik mutatóvány sem közli (igaz, hogy Benkő László – táblázatosan is – ismerteti felfogását a NyK. egyik legutóbbi számában [XVI. 141–9], de a Juhász Gyula-szótárban alkalmazott eljárás nem egyezik meg vele teljesen; a Petőfi-szótár stílusminősítési rendszerét meg ma ismertette előadásában Gáldi László) – mindezt a példákból kellett visszakovetkeztetni, s az mindig hiányos lehet, különben is nélkülözi a szükséges magyarázatokat. A legrészletesebb stílusminősítés a Benkő Lászlóé (l. Mutatóvány a Juhász-szótárból: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1963. 45–71). Többszöri elgondolkoztató és mindig előbbre vivő kísérlet után (l.: Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1957. 5–26; A Juhász-szótár próbafüzete: I. OK. XVII, 307–20; Juhász Gyula *bús* szava: Nyr. LXXXII, 351–7) – bár a szerkesztő több ponton egyszerűsített, módosított – lényegében az 1963-i mutatóványban is megtartja az ÉrtSz. minősítési rendszerét, s mint alaphoz, ehhez viszonyít. Ezenkívül utal sok alkalmi stílusértékre, mind a hangokat, mind a szavakat illetően (pl. alliteráció, halmazás, szimmetria, szimbólum, szinesztézia stb.), s igen helyesen, még olyanokra is, hogy szokatlan grammatikai szerkezet, szókapcsolat, szórend stb., amelyek közvetlen jellemzői Juhász Gyula stílusának. Utal továbbá részben vagy egészben szintaktikai vonatkozásokra (pl. tényközlő, szemléltető, felkiáltó stb.), illetőleg megadja, hogy a szó milyen mondatrész szerepét tölti be a kérdéses helyen. Csak helyeselhető az a törekvés, hogy minél több fogódzót adjon a szótár minden irányban, mégis úgy vélem, a mondatrész-megjelöléseket talán el lehetne hagyni (jó részük könnyű szerral megállapítható, kisebb részük így is problematikus), ez egyébként is inkább túlmutat már az írói, költői szótár feladatán. Nem ártana továbbá gondolkodni bizonyos mértékű további egyszerűsítésen, ti. némely minősítés kissé zsúfoltnak tűnik.

Részletmegjegyzések:

a) Mindenképpen közölni kellene a minősítés teljes rendszerét, továbbá ajánlatos volna – példákkal is illusztrálva – megmagyarázni az egyes problematikusabb, nem mindenki számára egyértelmű minősítéseket (pl. mondatzó, negatív értékű, tényközlő, szürke, szemléltető, erősítés [ilyen zárójeles megjegyzéssel is: „itt komoly” i. h. 49]; hogyan viszonylik egymáshoz a „sejtelmes” és a „homály” stb.);

b) Mit jelent a „kép” és „képzelet” együtt (pl. „Az édenkertem Fája hiányzott” [i. h. 49]);

c) Mintha a szerkesztő a hanghatást egyszer-egyszer túlértékelné (pl. az *a* halmazása: „Sóhajtok, mint a fa, ha lombja hull” [i. h. 48]);

d) Jó volna jelezni a ragozásbeli alakok előfordulásának számát;

e) Mi történik a variánsokkal?

5. Gáldi László a Petőfi-szótárban nem veszi át az ÉrtSz. stílusminősítését. Effélét — mint maga írja — csak „teljesen világos esetekben alkalmaz” (MNy. LIV, 325). Jelöli a szavak, szójelentések alkalmi átvitelét (metafora, szimbólum, kép, hasonlat stb.), az ún. stilisztikai formaként való használatát (ellentét, ismétlés, halmozás, felsorolás stb.; igen hasznos megkülönböztetésnek látom „a *lant*, a *dal* töltött fegyverem”-féle, ún. páros és hármás kifejezést) és a jelzős szerkezeteket.

Ugyanakkor a Petőfi-szótár túl is mutat az ÉrtSz. stílusminősítésén. Olyan jelentéstagolásokat találunk benne, amelyek az egyes szavakhoz alkalmazkodva, az illető szavak stilisztikai sajátosságaiba is bepillantást engednek; továbbá a ritkább szavak után annotációkat olvashatunk (l. pl. *dall*, *dalforrás*, *dallás*, *dalló*, *dalszárny* stb.), amelyek nagyon érdekes és hasznos szótörténetek, bőséges stilustörténeti vonatkozásokkal.

Részletmegjegyzések:

a) Én a „hsl” jelzést csak abban az esetben adnám a szónak, ha hasonlatban szerepel. Ti. a *dal* jelentésébe például igen kevésbé játszik bele a hasonlat: „Száll a dal, mint szállanak a szélben A letépett rózsalevelek”. Mindenesetre — szerintem — nem vagy alig többet, mintha a szó mellett mint annak azonosítója, metafora fordul elő (vö. „Dalaim, mik ilyenkor teremnek Hold sugári ábrándos lelkemnek”). Akkor ez utóbbit is jelezni kellene.

b) Helyeslem a töismétlés felvételét (és magyar szóval való jelölését!), de talán túlságosan tágran értelmezzük, ha az effélét is annak minősítjük: „Fülemile csak *dalolgat*. A ki bús *dalát* hallgatja” . . . (i. h. 3). (Vö. A magyar stilisztika vázlata 141.)

c) Milyen szavak kapnak annotációt s mily mértékben?

d) A *forr a vére* szókapcsolatot (i. h. 11), továbbá a *forr* 2. jelentését [(könny) feltörve, buzogva ered'] átvitelnek mondanám (eredetileg nyilván metaforikus névátvitel volt); az ÉrtSz. is így jelöli. Viszont úgy gondolom, a *forrás* metafora a következő példában, mivel nem állandósult jelentésről van szó: „. . . de szemeim forrása ki volt apadva” (uo. 13).

e) Csak helyeselhető, hogy a Petőfi-szótár megadja az egyes ragozásbeli alakok előfordulásának a számát, s hogy nagy gondot fordít az ingadozó, kiesző nyelvtani alakok regisztrálására.

f) Gáldi László ma elhangzott előadására reflektálva szeretném megjegyezni, hogy a *gyenge* ~ *gyönge*-féle variánsok esetében én mindig a Petőfinél gyakoribbat tenném meg címszónak. Az *ómás* és a *ronyigó*-féle szavakat így is felvenném, és ott utalnék az *almásra*, illetőleg a *vonogóra*.

6. Wacha Imre József Attila-szótára szerkesztési elveit, stílusminősítéseit illetően jobbra a Petőfi-szótárhoz hasonlít, bár egyes sajátosságaiban rokonvonást mutat a Juhász-szótárral. Stilisztikai minősítéseket csak a teljesen világos esetekben alkalmaz, ott, ahol az a jelentés megértéséhez szükséges. Azaz utal arra, hogy a kérdéses szó átvitt értelemben, szóképi használatban vagy költői képben fordul-e elő.

Roppant nehéz József Attila költői nyelvét szótárba foglalni. Úgy látom, hogy XX. századi költőink, íróink nyelvét — a mai művelt köznyelvet, illetőleg az ÉrtSz.-t véve a viszonyítás alapjául — stilisztikailag minősíteni lehet, sőt kell. Egy Móricz vagy Gelléri Andor Endre, de még egy Radnóti-szótárt sem igen tudok másképp elképzelni, s bár itt kísért bennem, hogy mi

lesz József Attilának egyes pályaszakaszaiiban használt és stilisztikailag — nemcsak alkalmi tekintetben! — nagyon is motivált (nagyvárosi, argó stb.) szavaival (l. Bóka László, József Attila stíluseszközei: It. 1952. 287—301), mégsem mernék határozottan ellentmondani Wacha Imrének (hogy ti. minősítse stilisztikailag József Attila szavait a szótárban) —, mert e szavak zömben költői képpen szerepelnek. Azt hiszem azonban, hogy legalább e pályaszakaszok képeit kellene valahogyan differenciálni. Talán aszerint, hogy honnan veszi a költő képeinek az anyagát. Ezzel kapcsolatban utalhatnánk — mint maga a szerkesztő is teszi a Mutatványban (Nyr. LXXXIII, 279) — a vissza-visszatérő motívumokra. Vagy pedig meg kellene keresni a képeknek az expresszionizmus, impresszionizmus stb., illetőleg a követett költők (Juhász Gyula, Ady, Tóth Árpád, Kassák stb.) képeivel való kapcsolatát. Wacha szótárában is megtaláljuk József Attilának egy-egy jellemző, de ritkább szavával kapcsolatban a szerkesztő hasznos szóhasználati megjegyzéseit.

Benkő László korábbi eljárásához hasonlóan Wacha Imre is közli a szócikkek végén a címszónak a költőnél meglevő szinonimáit. Ez rendkívül hasznos, mert e szinonimasorok mutatják igazán a költő nyelvi gazdagságát. A Kelemen József javasolta megoldás (a közeli és távoli szinonimák szétválasztása és az egyes jelentésekhez fűzött módja, vö. Nyr. LXXXIII, 281) még célravezetőbb lenne, megszilárdítaná a jelentésbeli tagolást is. Csak kérdés, keresztülvihető-e. Egyrészt az egyes szinonimasorokat körülhatároló szinonimaszótárunk most készül, másrészt mindez igen nagy és fáradságos munkatöbbletet jelent.

Részletmegjegyzések:

a) Bár T. Lovas Rózsa „A Bánk-bán költői képei” című szép dolgozatában meghatározta, hogy mi a költői kép lényege, célja, hogyan viszonylik a szóképekhez stb. (l. IrNyelvDolg. 173, 175, 221), mégis nagy tiszteletet érzek Wacha Imre és mindenki iránt, aki megfelelő biztonsággal jelöli meg — különösen a József Attilához hasonló költőknél — az efféle képeket, sőt még szimbolikus költői képekről is beszél, mint ahogy a József Attila-szótár szerkesztője teszi. Wachának több efféle minősítésében kételkedem, de sajnos, biztos fogódzót mondani nem tudnék.

b) Ezzel a szótárral kapcsolatban is megkérdezném, mi determinálja, hogy fűz-e a szerkesztő s milyen mennyiségben szóhasználati vagy inkább szó-és stílustörténeti megjegyzéseket egy-egy tárgyalt szóhoz;

c) Wacha elhangzott korreferátumához csupán annyit jegyeznek meg, hogy én is nagyon lényegesnek tekintem a tőle álváriánsoknak nevezett változatokat is.

7. Most már csak felsorolom, hogy mi mindent vár a stilisztika az írói, költői szótáraktól: a) az egyéni stílus kutatásának fellendülését, b) a költői és prózai stílus pontosabb elkülönítését (nagyon egyetérték tehát Martinkó Andrással, hogy valamiképpen meg kellene jelölni a szótárban azokat a szavakat, amelyek Petőfinek csak a prózájában fordulnak elő), c) a korstílusok, stílusirányok, továbbá az egyes irodalmi műfajok stílárís jegyeinek a konkrétabb rögzítését, d) a stílustörténet realisabb alapokra helyezését, e) a költői szinonimarendszerek, szimbólumrendszerek intenzívebb vizsgálatát és végül f) a stílusminősítések pontosabbá tételét.

8. Lássuk röviden ennek a három szótárnak a nyelv művelés sel kapcsolatos vonatkozásait. Talán azzal kezdeném, hogy beszélhetünk szűkebb

és tágabb értelemben vett nyelvművelésről. Az előbbin — mint ismeretes — az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát értjük, amely a nyelv meglévő és újonnan keletkező elemeinek a helyességét vizsgálja, s a nyelvi helytelen-ségek nyesegetésével, azoknak helyesekkel való pótlásával s általában a helyes normák terjesztésével a nyelv fejlődését segíti. A nyelvi, nyelvtani helyesség főbb kritériumai — kissé leegyszerűsítve a dolgot — általában a következők: *a)* az illető nyelvi elem, szerkezet megfelel-e nyelvünk törvényeinek?; *b)* jelent-e valami többletet, újat nyelvi vagy stilisztikai tekintetben?; *c)* az irodalmi és a művelt beszélt nyelv mint norma elfogadta-e? — Az effajta nyelvművelés több ponton érintkezik a stilisztikával. Egy-egy nyelvi elem, szerkezet helyes-ségének megítélésében figyelembe kell venni annak stilisztikai értékét, felhasználhatóságát is. A nyelvileg helytelen formák viszont — a jellemzés stb. céljából történő szépirodalmi ábrázolást nem tekintve — stilisztikailag sem helyeselhetők (vö. III. NyKongr. 249–50; a stilisztikai helyesség fogalmára I. Szathmári István, *A magyar stilisztika útja* 494–5).

Tágabb értelemben a nyelvművelés körébe tartozik minden, nyelvünkkel kapcsolatos általános érdekű kérdés, tehát az írók, költők nyelvének, nyelvi, kifejezésbeli gazdagságának, egy-egy érdekes szó történetének stb. a megismerése, illetőleg megismertetése is.

Bár az írói szótárak nem normatívák, a normatív szempontokat — A Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárához hasonlóan (I. Gáldi László: *Nyr. LXXXIV*, 183–4) — mégsem hanyagolhatják el. Egyébként ma — a bevezetőben említett okok miatt — ezeket semmiképpen sem lehet elkerülni.

Úgy gondolom, a XX. századi, főként prózaírók majdan elkészítendő szótáraiban — az ÉrtSz.-hoz hasonlóan — valamilyen módon érvényesíteni kellene a szűkebb értelemben vett nyelvművelés szempontjait. Azaz jelezni kellene a helyteleníthető nyelvhasználatot, arra is utalva, hogy a nyelv-helyesség tekintetében kifogásolható nyelvi formákat stíluselemként használta az író. A költői nyelv esetében — mivel az sokkal kötöttebb — erről lemondhatnánk. Úgyszintén le kell mondanunk a régebbi (pl. a múlt századi) írók, költők nyelvhasználatának efféle „értékelés”-éről is, minthogy a régi nyelv-helyességi normákat pontosan nem ismerjük. — A tágabb értelemben vett nyelvművelésnek viszont részese kell hogy legyen minden írói, költői szótár, mind a múlt irodalmi nyelvének, mind pedig az egyes költők, írók gazdag kifejezésbeli lehetőségeinek a megismertetését illetően.

Persze az írói és költői szótárakban az egyes jelentések, jelentésárnyalatok nyelvileg, stilisztikailag helyes megfogalmazása is igen fontos követelmény a nyelvművelés számára (részletesebben I. Kovalovszky Miklós: *A szótár-írás elmélete és gyakorlata*. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. *Nytud-Ért.* 36. sz. 57–62).

Nyelvhelyességi megjegyzést egyébként a három Mutatványban nem találtam: egyedül a Juhász Gyula-szótárban akadtam egy „pongyola” s több „saját klisé” jelzésre. Különösen az előbbi megjegyzést kissé problematikusnak érzem.

9. Az írói, költői szótárak közvetlenül segítik az i r o d a l m i n y e l v t ö r t é n e t é n e k a kutatását is. Ismeretes, hogy irodalmi nyelvünk kialakulása, azaz egyes elemeinek egységessé, normává válása hosszú idő alatt ment végbe. Mai ismereteink szerint a múlt század közepe tájára tehetjük irodalmi nyelvünk kialakulását. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az egységessülés, normává szilárdulás, az egyes korokban különböző intenzitású és a nyelv

egyes részlegeiben más-más módon végbemenő, de állandóan tartó folyamat. Tehát a mi nyelvünk esetében is tovább folyik a múlt század második felében s e században, sőt napjainkban is. Csupán nem az ún. formai (helyesírási, hangtani és alaktani), hanem a tartalmi (szókincsbeli, mondattani, stilisztikai mákbeli stb.) elemek területén. (Vö. Benkő Lóránd: *AnyMűv.* 221–38.)

Az irodalmi nyelvvé egységesülés folyamatába igen jól belevilágítanak az írói, költői szótárak. Különösen lényegesek e tekintetben az egyes írók, költők műveiben található variánsok. Ezek pontos számbavétele tehát már ezért is elsősorú követelmény. Több — főként egykorú — írói, költői szótár egybevetése ugyancsak sokat mondhat az irodalmi nyelv történetének a kutatója számára. De támpontot adnak e szótárak arra is, hogy mit vesz át a költő, író a köznyelvből, hogy mennyi idő alatt, s milyen úton-módon, milyen indítékok hatására válik egy-egy szó költői eszközzé, hogy hogyan lesz egy szó, kifejezés divatossá stb., stb.

A három szótárból eddig megjelent mutatóványok, tájékoztatók s a ma elhangzott előadás és korreferátumok azt igazolják, hogy írói, költői szótáraink szerkesztése jó úton halad, s ha e szótárak megjelennek, minden bizonyos lényeges lépéssel viszik előbbre a stilisztikát, az irodalmi nyelv vizsgálatát és a nyelvművelést is.

MUTATVÁNY A PETŐFI-SZÓTÁRBÓL

dal fn **185** : *dal* 184, *dall* 1 | -Ø 42 (b.2), -ok 5; -om 10 (t.1), -od 6, -a 13 (b.1), -unk 2, -otok 1; -aim 10, -jaid (t.1), -ai 1 | -t 26, -okat 4, -omat 3, -át 9, -unkat 1, -aimut 2, -ait 2; -ban 2, -odban 1 ~ -odba' 1, -ában 1 ~ -ába' 1, -aimban 2, -odért 1; -án 8; -nak 1, -omnak 1, -odnak 1, -ának 1, -ainak 1; -nál 1; -ra 6, -okra 1 ~ dallokra 1, -omra 1, -odra 1; -ról 1, -odról 1 ~ -odrul 2; -ától 2; -lá 1; -okkal 1, -áral 5, -aimmal 1

I. 'ének'

1. 'rövid, énekelhető népi v. költői alkotás lírai szöveggel és egyszerű dallammal': kedves helyek, a hol számtalanszor mulatoztunk . . . édes örömben Vig dallokra fakadva (1/3: 243) Hallgatnak a habok . . . Míg . . . Az ifju dalt zeneg. (50/1: 8) [Katica] az utcán dalokat halla zengeni (RH/6: 157) + 1: 85; 3: 200,266; 6: 448 | (*többszörös ism*) Csak így élet ez az élet, Tüzes lyánnyal, tüzes borral . . . És — a mit majd elfeledtem — Nem maradhat még el a dal. Mondjatok dalt, de tüzes dalt, Mert szakadjon ki a nyelve, Ki úgy dalol, hogy dalától Nincsen a szív feltüzelve. (606/2: 186) ~ *ra kel* 1: 8 — (*jelzővel, met*) Négy águ épület volt halálos ágya S temetési dala varjak károga. (604/2: 184) | (*ism.kép*) Igen, az illat a virág Beszède, annak dala ez, S ha lényem durvább része a Sírban rólam lefejedez: Nem szagolom többé, hanem Hallom majd e

szép dalokat. . . Virágillat, virág dala. Te léssz majd ott [a sírban] bölcsődalom. (597/2: 176) — a) 'népdal': mindkettő egy pár dalt énekelt, mellyek, ha le volnának írva, az akkori angol költészet megbecsülhetlen mutatóványaúl szolgálhatnának. (RH/6: 154) egy magos, természetes választ láttak egy fehér lóra ülni . . . vidáman dűnnyögte ez ó, rég feledett dalt: „És ekkép múlt ki Robin Lythe . . .” (RH/6: 389) Adjátok vissza, vissza falumat És estenkénti dalait! (718/2: 341) — b) 'bordal': A szerzetes . . . teljes hangon kezdé az ismeretes dalt: „A kocsmában haljak én meg!” (RH/6: 154) + 154 (2×) — c) 'altatódal': Bölcsőben sír az éber escesemő; . . . Bölcső előtt A dajka zeng — el szokják a dalok Altatni őt. (112/1: 59) Ez a város születésem helye, Mínta dajkám dalával von tele, Most is hallom e dalt, elhangzott bár: „Cserebogár, sárga cserebogár!” (785/3: 76) — altató ~ ld. [altatódal] — d) 'műdal, ária': [Edvárd] Cherubini dalát a „Nozze di Figaro”-ból gunyos cikornyával énekelve, ment el a vetélytárságot remélő előtt (KH/6: 32)

2. 'dalolás, énekszó': Vidám fiúk, kik bornál egyesültek, Közétek bájoló engem dalotok. (498/2: 64) Maga zsarnokod is, míg láncod szorítja, Rabja (énekén) dalán megáll majd és sírni fog. (704/2: 301, 395) Kinn süvít a tél viharja . . . ott benn Perg a rokka s vígan zeng a dal (BI/2: 329) | (*szó*) *Szelestey L. kedves dalát a dalról jövő

alkalommal. (PDI.1844.1: 223—4) | (*páros kif*) a bor s dal mellett Vigad a világ! (396/1: 342) | (*kép*) meddig zengitek, Ti holdvilágos emberek, A régi kort, . . várromokban . . Véresékkal és bagolyfiakkal? Millyen kísértetes ez a dal! (514/2: 90)

3. 'dallam': Zeng a lantos hév szerelmi Éneket. . . Pengeti a szerelemnek Hévdalát. (30/3: 260) a pupos Hardy, karával a legfelső kőre támaszkodva, élénk dalt füttyölt (RH/6: 80) | (*kép*) Kebeledbe mért tevé az Isten ezt a gazdag szívet? Ezt a tündér zongorát . . Pillanatra érintém csak, És dalától reszketett Örömeiben a teremtés. Vége, vége már e dalnak (549/2: 171); (*hsl*) Meghasadt lant keblem; húrjain Vad kezekkel nyargal át a kín, S olyan a dal, melyet rajta penget, Mint a szélbe zúgó tűzharang. (577/2: 150) + 2: 398; *szérfi* ~ 1: 153 — a) (*szimb, lanttal kaps.*) 'költői tevékenység, ill. alkotás': De méreg a dal édes méze; S mit a költő a lantnak ad, Szívének minden virága, Élteből egy-egy drága nap. (78/1: 28) Ez volt a hős, ez a kürt! . . e hősnék Halála egy nagy ézengés vala; kilencszáz év mult, és ez ézengésre Most kell a viszhang: lantomnak dala. (401/1: 348) Tiéd minden dal, minden hang, Melyet kezemben ád a lant . . Emberiségnek orvosa, jövendő! (514/2: 91) Megpendítem régi lantom, . . ki tudja? tán utósó, Legutósó lesz e dal; . . A hadistenhez szegődtem, Annak népéhez megyek; Esztendőre hallgat a dal. Vagy ha írok, véres karddal Írok költeményeket. (837/3: 214) + 1: 28, 34, 45, 153; 2: 88, 340; (3: 214, 261 | (*ism*) Dalra dalra néma hurok (48/3: 275); (*jelzővel*) Melly varázserőnek bűvös ihletése, A mi kiszti zengő dalra lantomat? És a dal ha fölzeng, újra vajh mi némit? (44/3: 271) kezemben a lant, rajta Ábrándos dalt pengetek, Nem szabályos, nem kigondolt Mesterkelt dalt . . ujjaimra Bizom, hogy mit verjenek (717/2: 340) | (*páros kif*) Szerelemnek katonája lettem . . . A lant, a dal töltött fegyverem (332/1: 295) | (*hsl*) Itt alszik a költő, a kinek kezében Apollónak lantja zenge olyan szépen, Kinek dala omlott, mint vad folyam árja (823/3: 196)

4. 'madárdal': Csicsereg a szomszéd lombozat hűsében Madárajakról lelkes harczene. — Elzárkoztában a kihalt kebelnek Engem virág, dal, méh nem érdekel (123/1: 68) kék ég alatt a Hangos pacsírta füttyörész; Dalával a napot kicsalta (304/1: 274) Pacsirtaszót hallok megint! . . Oh istenem, mi jól esik A harci zaj után e dal (847/3: 224) + 3: 96, 171, 224, 344; 5: 173, 294 | (*tőism*) Záporeső csak úgy szakad, Fülemlile csak dalogat. A ki bús dalát hallgatja, Megesik a szíve rajta. (528/2: 102) Kicsiny madár, Dalolj nekem . . . Tündéri dal, Hú

szerellem! (735/3: 17); (*ism*) Dalolj, dalolj, kis madaram, dalolj, Eszembe jut dalodról, Hogy egykor éltem . . Eszembe jut dalodról ifjúságom (Ap/3: 171) Dalolj, dalolj, kedves madár, Eszembe hozzák e dalok, Hogy nemcsak gyilkos eszköz, katona, Egyszersmind költő is vagyok. Eszembe jut dalodról a Költészet és a szerelem (847/3: 224) | (*hsl*) Az útfélen itt-ott egy-egy pacsírta emelkedik fölfelé dalán, mint fonalán a pók. (ÜL/5: 48) | (*kép*) Megannyi páholy mindenik bokor, A mellyben ülnek ifju ibolyák, Miként figyelmes hölgyek . . hallgatván A primadonna csattogó dalát. (305/1: 274) Majd ha dőlni készül élted fája, S azt sem mondhatod, Hogy ágán a boldogság-madár Egyszer nyugvék, egy dalt csattogott, . . Akkor mondd meg, millyen a világ (BI/2: 318) — (*jelzővel*) Nyugszik esti szürkület fátylában A halk táj, s a berki dal kivesz (43/3: 268) Néha száll csak egy-egy kis madárka Fejfájára s ábrándos dalt zeng ott (696/2: 294) — (*birt szerk*) zengett a madarak dala (RH/6: 165) Virágillat s a zengő madarak Dala eget-földet betölt (776/3: 65) + 2: 121 (2 ×)

5. (*átv, birt szerk-ben*) 'folyóvíz csobogó hangja': Szélid a forrás habja s dalai Beillenének esengetyű szavának. (403/1: 350) távol andalgó Tisza halkán mormogja dalát (UL/5: 69)

II. 'költői alkotás'

1. 'rendsz. egyszerű formájú, versszakokból álló rövid lírai költemény': Rád ruházom a bűbáját, a varázst, Daljaid, mivé kívánod, Azzá testesülni lásd. (99/1: 46) Hölgyek és virágok! Mellyik költő nem írt már dalt rájuk! (J/6: 393) Hát ti rátok, dalaim, ti rátok a jövendőben vajon mi vár? (341/1: 300 + 1: 26 (2 ×), 32, 47, 59, 252 (2 ×), 327; 2: 64 (5 ×), 65; 3: 14, 184, 213, 246 (2 ×), *PDI. 1845. 1: 262 (2 ×) | (*párh*) az öreg ur verseket csinált: ma valami jelenést, holnap valami dalt. (J/6: 401) | (*ism, hsl*) Ön magától száll a dal szívünkbe, Ha bú vagy kedv érintette meg, Száll a dal, mint szállanak a szélben A letépett rózsalevelek. (812/3: 184) | (*tőism*) Sok szenvedésem síró gyermeke A fájdalom; Dalt dalra költők — dalainnal őt Elaltatom. (112/1: 59) dalod s dalodnak Kútforrása, szíved, Tiszta egyaránt (286/1: 262) Mit daloltok még ti, jámbor költők, Illy időben minek az a dal? (812/3: 184) | (*alleg*) A kutyák dala . . A farkasok dala (címek 2: 140, 141) | (*megszem, ism*) Föl, föl, dalaim, jó dalaim! Föl, fegyverkezzetek! [Ihr Lieder! Ihr mine guten Lieder! Auf, auf! und wappnet Euch!] (648/2: 231) — (*jelzővel*) S az érzemény, melly lelkesítve Dagasztá e meleg kebelt, Rózsás berek lombsátorában Szélden ömlő dal-

ra kelt. (37/3: 263) Az első dal (cím 1: 26) Szent lesz minden hozzád írt dalom (341/1: 300) Béranger legujabb dala (cím 3: 99); *beküldött* ~ *PDL. 1845. 1: 326; *dicséretet nyert* ~ 3: 254, 356; *édes-bús* ~ 1: 233; *enyelgő* ~ 1: 327; *esti* ~ 3: 267; *fekete-piros* ~ 3: 64; *kedves* ~ *PDL. 1844. 1: 223—4; *örvendő* ~ 3: 211; *szép* ~ 5: 26; *szerelemi* ~ 3: 196; *turaiszi* ~ 2: 381; *tréfás* ~ 1: 166; *vidám* ~ 1: 327; *víg* ~ 1: 327 | (*birt szerk*) <Önkénytesek dala> Van-e mostan olyan legény (cím 3: 45, 332)

2. '(általában) költői mű, költemény': [Elegia egy várom föltt] Bánat! e dalt néked szentelem. (43/3: 268) Elmerengek gondolkodva gyakran, S nem tudom, hogy mi gondolatom van. Atröpülök hosszában hazámon, Át a földön, az egész világon. Dalaim, mik ilyenkor teremnek, Hold-sugári ábrándos lalkemnek. (501/2: 67) [A nép] Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más, Enyhítsük mi költők, daloljunk számúra, Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás, Egy édes álom a kemény nyoszolyára! (574/2: 147) Haloványul a gyáva szavamra... dalom Viharodnak előjele, forradalom! (801/3: 102 [2×]) + 2: 67 (5×), 69, 158, 292, 389; 3: 274; 5: 54 | (*páros kif*) Nem pazarlom én többé leányra Dalaimat, érdeményimet. Érzéketlen bábuk a leányok, Szívet és dalt nem érdemlenek. (400/1: 347); (*párh*) Szőlő-vessző lelke a bor, A költőnek lelke a dal. Lelkünket általadtuk Borban, dalban a világnak: Ellervadtunk, elenyészünk. (396/1: 342) | (*kép, hsl*) a közelgető viharnek Megérint hírmondó szele, S dalom, mint elkaptott madár, a Földről magasra száll vele. (778/3: 70) | (*megszem*) most eszmék küzdenek. Ott állok én is a csatában Katonaíd közt, századom! Csatárok verseimmel... egy-egy Harcos legény minden dalom. (603/2: 182—3) — (*jelzővel*) Védegyleti dal (cím 1: 169) [Kikelet] Hozd magaddal a pacsírtát, Nagy mesteremet, A ki szép szabad dalokra. Tanít engemet. (766/3: 52) + 1: 387 → *nemzeti* ~ 3: 37; 5: 81 (3×), 82 (4×) — a) 'elbeszélő, epikus költemény': De bár dicsőséged eltűnt s a remény is, Neved, drága Erin, élni fog [a költő] dalába [in his songs] (704/2: 301) Ez ám csak a század. Ezek a legények!.. Bár adhatnék nekik E dalnál nagyobb bért! (795/3: 91) + 2: 243, 244; 3: 288 (3×) | (*ism, párh*) Minden mi világos, Minden mi virágzó Dalodban, oh koldusok őse, Homér! Minden mi sötét, Minden mi sivár Dalodba', királyi utód, Oszían! (658/2: 244) — b) (*átv*) 'a költői alkotás hangja, stílusa': (*hsl*) Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű, De olly tiszta is, mint a puszták harangja (574/2: 147)

Csupán egyetlen ifjúkori versben (1838)

fordul elő — s akkor is vsz. metrikai okokból — a *dall* változat, mely a 20-as években még gyakori volt (1820: Dugonics, Peldabesz. 2: 306; 1824: hatmérletű pásztori dall. Édesi G. XV stb.). 1834-ben Kunoss E. már határozottan elitéli a régies változatot: „*Dal*, (nem: *dall*)” (Szöfűzér 15).

dallforrás fn 1

'költői ihlet, a lírai költészet forrása':

Dallforrás (cím 3: 273)

Nyú-i szó; más példa — szintén vers-címekben — Erdélyi J.-nál 1838-ban (Költ. 36; szövegben: i. m. 44). Egyéb példák (1908-ig): Nyr. 84: 191.

dalia fn 3 | -*ő* 1, ... *ák* 1; ... *ái* 1

'hős, harcoss férfi; a régi idők katonája':

És arslánszivü Richardként hareba Akkoron röpült a dalia (43/3: 269) Mért nem születtem ezer év előtt? Midőn születtek Árpád daliái (217/1: 174) Lidjátok amott Osziant? .. zord fénybe borítja a rengeteget, hol Bolygnak seregüstül A harc mezején elesett daliák Bús szellemei. (658/2: 244)

[dália] fn: **dahlia** 1 | ... *ák* 1

'nagyvirágú kerti dísznövény': most naponként, a nélkül, hogy Párizst el kelljen hagyni, róz�ák, narancsok és dahlíák között sétálhatni (J/6: 394)

dallás fn 2 | -*sal* 2

'dalolás': a zöld fák alatt kell napjainkat lelmünk, vadászunk; s az időt dallással fűzünk. (RII/6: 146) Lelkem föltt az álom víg dallással Madár módjára ringatná magát. (566/2: 138)

A NySz. egyetlen Thaly-féle adatától eltekintve a XVIII. sz. vége óta használatos (1789: Pézseli J., Mind. Gyűjt. 1: 320); előfordul Csokonainál (1805: Ódák 117), Kazinczynál (1808/1895: Lev. 6: 167), Kőlcseynél (1817: Csok. 112). Szótározza a Tzs. 'das Singen' értelmezéssel. 1842-ben használja Vachot G.: „a' fülmile' éjjeli *dallása*” (R. PDL. 6: 42); 1846-ban így ír a PDL.: „magyar *dallás* helyett olaszul kezdett énekelni” (2: 556).

dalló mn 1

'daloló': a május ekkor Angliában csakugyan igen víg hónap volt, napfénytöljes, virágokkal, dalló madarakkal és lombos fákkal gazdag (RII/6: 120)

A *dall* ige gyakori P. korában, vö. 1839: a csalogány *dall* (Vajda P., Dalhon 2: VI), 1843: apáink jelleméről Kőlcsey *dallá* (PIL. 1843: 515). A mn-i igenévre adatok 1790-től: Egy keserves panaszt *dalló* megbántott Lyánykát” (Kazinczy F., Orph. 1: 396). P. korában előfordul mn-i jelzőként (1841: *dalló* madarak. Nemz. Alm. 1: 228), sőt fn-ként is

(1841/1905: Hajnal *dallója*. (Erdélyi J., ItK. 15: 239).

Dalma tulfn 5 | -ø 4 (b.1) | . . át 1

(P. álneve három ifjúkori költeményében:) legyen versem díjad és jutalmad, . . olvasván ezeket, lebegjen Dalma eszedben. (10/3: 247) Róza ne fuss! ne siess! ah várj, egy pillanatig csak Lásson az ifju még mennyei álmak ölén. Ó megyen és Dalmát pusztító lángok emésztk (7/3: 284) Róza! ha másra szállna kegyed; S karjaidon más istenesülne Téged imádó Dalma helyett: Úgy ne tekints ide (8/3: 284) + 3: 284(2×) Vö. Mikesy S., MNy. 52: 127; 53: 210, 478.

[dalmesterség] fn: **dal-mesterség** 1 | -hez 1 'az éneklés, a dalolás tudománya': (*tréf*) Kit én választottam, a dal-mesterséghez Nem ért az a madár (620/2: 200)

Talán Verseghy szava; nála a. m. 'muzsika', pontosabban 'dalköltés'; vö. 1791: A régi Görögország' erköltseiben egy emlékezetre méltó vonás ama' nagy bets, melly a' *dal-mesterségnek* avvagy a' musikának tulajdonították (Világtört. 2: 363).

dalnok fn 10 | -ø 1, -ok 3; -om 1, -od 1 | -ot 1, -át 1; -ok[on] 1; -oknak 1

1. 'középkori hivatásos énekes': Azon időben nem történt Angliában multság, hogy dalnokok és zenészek össze ne csoportoztak volna, . . „Szabad italt a dalnokoknak” volt a köz példaszó, miben mindnyájan megegyeztek (RH/6: 87) az udvarló inasok . . és asztalterítők száma kétszázon túlhaladt, a hárfások, trombitások, dalnokok és szemléelőkn kívül (RH/6: 237) | a ~ok éneke 6: 282

2. '(lírai) költő': Sirassa benned dalnokát a hon (421/2: 20) ti elkésett dalnokok, Hallgassatok! (514/2: 91) Néha-néha jön . . Egy valódi költő, s dala hallatára Keblemet megtölti a gyönyörnek árja; Csak hogy, csak hogy a mig jön egy ilyen dalnok, Addig hány keserves nyávogást nem hallok! (695/2: 292) + 2: 19(2×), 111 Kazinczy és a NyÚSz. szerint Szemere P. szava (adatok 1823 óta).

dalol ige 43 (40 + 3) | -sz 1, -ø 10, -tok 3, -nak 4; -ja 1; -tam 1, -tál 1, -tak 2; -tad 1 | -na 1 | -jak 1, -j 10, -junk 1, -jatok 1 || -hat 2

1. tn '(személy) dalt énekel': mig az egyik csoportban enyelegtek, nevettek, daloltak, a másikban komor, mély elmélkedés, sajnálkozás, kedvetlenség . . uralkodott (RH/6: 322) A menyecske fon s dalol; nagyapja S férje játszik a két fiuval. (BÍ/2: 329) Ugy mennek a halál elébe ök, A mint más ember menyegzőre mén; Virágokat tűznek kalapjaik Mellé, s dalolnak a harc mezején. (852/3: 231) | (*tőism*) szakadjon ki a nyelve, Ki úgy

dalol, hogy dalától Nincsen a szív fel-tüzelve. (606/2: 186) — a) tn 'szokott dalo-
kat énekelni': (*ism, halm*) Virítsz, virág,
dalolsz, madár, És te ragyogsz, csillag-
sugár, S a lány virít, dalol, ragyog . .
Erdő, kert, ég, legény boldog. (632/2: 213)
— b) ts 'énekelve mond': És kijön a vizek
aljáról a szörnnyetegek s a Tündérek serege,
s valamennyi dalolja utánam: „Téged
dícsérünk, légy áldva, imádva, szabadság!
.” (650/2: 389)

2. tn '(énekes madár) énekel': Honnan
jöttél, fülemile? Akárhonnan, semmi gon-
dom rája, Csak te dalolj, bokrok furulyája.
(521/2: 168) Dalolj, pacsirta, hangjaid Ki-
keltik a virágokat (847/3: 224) + 3: 17, 171
| (*párh*) ld. 1.b) | (*ism*) Pacsirtaszót hallok
megint! Egészen elfeledtem már. Dalolj,
tavasznak hírmondója te, Dalolj, te kedves
kis madár. (847/3: 224) + 3: 224 (2×);
(*többszörös ism*) Dalolj, dalolj, kis mada-
ram, dalolj! . . (Ap/3: 171) | (*páros kif,*
felsorolás) A nyájak kolompoltak, a ma-
darak daloltak és füttyöltek, távolabb a
hámorok zugtak (ÚL/5: 62) | (*kép*) ne
érjen majd utol Mult időm emléke, e madár,
melly Harcaimról olly búsan dalol. (351/1:
306) Lennék vad erdő . . De csak úgy,
ha szeretöm Kis madárka volna, Bennem
ütne fészket és ott Ágamon dalolna.
(619/2: 199) Semmi hang, semmi nesz . .
csak egy csalógány dalol . . szívem.
(ÚL/5: 53); (*ism*) Csillagok között röpülök,
Mindenik egy csalógány, Mint dalolnak,
mint dalolnak! Illyet nem hallott fülem.
(649/2: 232) — a) ts '(vmilyen dallamot)
folyamatosan hallat': Utcára mén Leány,
legény, S dalolni kezd; . . Dalol vele A fül-
mile Lány éneket (181/1: 112) — b) ts
'énekevel kifejez vmit': Záporeső csak úgy
szakad, Fülemile csak dalolgat. . . Barna
kis lány, ha nem alszol, Hallgasd, mit e
madár dalol; E madár az én szerelmem
(528/2: 102–3) Néha száll csak egy-egy
kis madárka Fejfájára s ábrándos dalt
zeng ott . . Mit dalolhat a madárka fej-
fán, Ollyan fejfán, a melly koldúshot volt?
(696/2: 294)

3. tn 'költeményt ír v. mond': Tudjá-
tok-e, mik vagytok, Kik a multról dalol-
tok? Halottrablók! (514/2: 90) [A szegény
nép] Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más,
Enyhítsük mi költők, daloljunk számára
(574/2: 147) Mit daloltok még ti, jámbor
költők, Illy időben minek az a dal? (812/3:
184) + 2: 90; 3: 184 | (*lanittal kapcs.*) Csak
rajta, daloljatok egyre, Verjétek a lantot,
az isteni lantot, Homér s Oszian! (658/2:
244) | (*kép*) csalódások boszorkánysipi-
tásai között dalol féltébbelyodottan múzsum
(P114/5: 39) — a) ts '(érezst) versben ki-
fejez': De mi [a kedves] szende szemeiből
szól, Ollyat Petrarc' s Sappho sem dalol.

(43/3: 269) Hogy dalolhat az jelenleg Szív-repesztő bánatot, Ki előbb egy pillanattal Úgy örült, úgy vígadt? (555/2: 124) Egész világ a harcmezőn, Csak én nem vagyok ottan, Ki harci vágyat annyiszor Éreztem és daloltam! (832/3: 204) | (*ism, párh*) te hősi költő .. Azért daloltál harci vágyakat, Azért daloltad bátorságodat, Hogy a midőn a harc előkerül, Te honn a sutban gyáva szívvel űlj? (807/3: 179) — **b**) ts '(személyt) költeményben magasztal': Kit tekintsek, kit daloljak? Mondjátok meg istenek! (48/3: 275)

dalolni fn in 2 | **1.** ld. **dalol 2.a)** — **2.** Hallottam már a csalógiányt dalolni (488/2: 45)

dalolva **1.** hat in 1 | **1.** Édes jó kis Pannikám! szölt Ferkó, s dalolva ment az istállóba. (N/4: 115)

dalolás fn 1 | -a **1**

'dal éneklése': Még sokáig váltogatták a szót. Közélelőkben a fülemile szölt; Vagy tán nem is madár dalolása Volt ez, hanem szívök dobogása. (SzP/2: 55)

dalolgat tn ige 5 | -Ø 4, -ott **1**

1. '(személy egy v. több dalt) huzamosabb időn ét énekel': Csendes volt a falu, csak távol hallatszott valami siránkozó hang, mintha a föld alatt énekeltek volna... a fakó leány dalolgotott a temetőben. (FL/4: 131) Holnap kenyérsütés napja lesz, szítál a Szolgalól s dalolgot, behallik nótája. (726/3: 8)

2. '(énekes madár) huzamosabb ideig dalol': Záporeső csak egy szakad, Fülemile csak dalolgot.(528/2: 102) egy csalógiány Elrejtve él a lombok alkonyán, .. Kis fészke néki az egész világ, Ebben dalolgot (797/3: 96) ül a kis madár s dalolgot (Ap/3: 170)

dalos mn **2**

'kellemes hangot adó énekes (madár)': S a dalos madarak Mind elmúltanak. Nem szól a harsogó haris a fű közül (738/3: 21) Elszállt az égről a piros sugár és Elszállt a földről a dalos madár (806/3: 178)

dalosmadár fn 1 | -tól **1**

'énekes, dalos madár': Kedves fák .. Vidám dalosmadártól Reszekesen ágatok (818/3: 191) — ld. még: **dalos**

dalszárny fn 1 | -on **1**

~on: (*met*) 'dal szárnyán, dal zengésével': Lantot ragadt az ifju karja, Lantjának adta érzetét. S dalszárnyon a lángezőmények Madárként szálltak szerzetést. (78/1: 28)

A nom. csak kikövetkeztetett alak. A *dalszárnyon* határozó erősen emlékeztet a n. *Auf Flügeln des Gesanges* költői kifejezésre, amely Heine „Lyrisches Intermezzo” című ciklusában (1822—1823) azegyik dal kezdősora

(közismert zenéje Mendelssohntól). Korábbi m. adat nincs; Kolmár J. 1847-ben vsz. már P.-ből merített: „a szerelem .. dalszárnyra kel' (PDL 2: 835).

forr ige **10** | -Ø 6; -t 1; -a 2 | -jon **1**

1. '(folyékony anyag hevítés folytán) erős belső mozgásban van; fő, buzog': (*szókapcs*) ~ a vére 'erős érzelmtől hevül': a dal malasztos enyh a szívnek, Midőn hullámzó vére forr. (78/1: 28) + 1: 32 | (*hsl*) Lázzal verő szívemnek vére forr, Mint boszorkány üstjében a bűvös viz. (486/2: 44)

2. '(könny) feltörve, buzogva ered': Bánata s örömkönny forr szememben (216/1: 173)

3. '(szesz folyadék) erjed' ld. **4.** — **a)** 'pezseg': (*képp*) eremben a kéj habja forr (63/1: 16)

4. (*átv*) 'nyüzsög': (*hsl*) utcákon .. mint a champagnei bor Az élet, a sürgő világ pezsegve forr (621/3: 286)

5. (*átv*) '(érzelem, indulat) kitörni készülő heveséggel gyötör, emészt vkit': (*ism*) Egy nemzet es két országg hallja meg, Mi bennem eddig titkon forra csak, .. Az forra bennem, az fájt én nekem, Hogy egy nemzetnek két országa van (541/2: 113) — Sz: → *torkára* ~ 3: 86; 4: 213

forradalmi mn **3**

1. 'forradalommal kapcsolatos': Pesten a kedélyek a forradalmi hangulat tetőpontján voltak (P201/5: 85) ~ *választmány* 5: 141

2. (*jelző idézetben*) 'a „forradalmi” mint szó': A helytartótanács hoz küldött választmány állandóan megmarad, másnap 16kán Irányi ezt forradalmi választmánynak találja mondani, Nyári hevesen csaknem dühösen protestál minden forradalmi szó ellen, tagadja, hogy ez forradalom. (P 258/5: 141)

Az EtSz. **1.** példája 1861-ből; a NSz. adatai szerint már 1839-ben előfordul Pulszky F.-nél (Árvizk. **1.**: 129).

forradalom fn **20** | Ø 15 (b. 2), .. *lmak* b. 2; .. *lmai* 1 | -nak **2**

'az elnyomó társadalmi rend megdöntésére irányuló felkelés': Haloványul a gyáva szavamra... dalom Viharodnak előjele, forradalom! (801/3: 102) Logically a forradalom legelső lépése es egyszerűsmind fő kötelessége szabaddá tenni a sajtót (P201/5: 81) Európa csendes, újra csendes, Elzúgtak forradalmi (841/3: 219) + 2: 391; 3: 102; 5: 80, 141 | (*ism*) isten veletek, a forradalomnak vége van... de nem a forradalomnak nincs vége, ez csak az első felvonás volt... a viszontlátásig! (P201/5: 85) | (*ellent*) minden országban uralkodik ismét a zsarnokság s el van ölve a forradalom. (P256/5: 131) | (*met*) a ~

lángja ← 5: 80 — *a* ~ *kítő* 5: 79 — (*jelzövel*) *a* → *francia forradalmak* 5: 79; *a* → *februáriusi (francia)* ~ 3: 338; 5: 122; *a (nagy)* → *francia* ~ 5: 93, 165 — *a* 'idegen elnyomás ellen irányuló szabadságmozgalom': Délután értem Patakra. Szent föld. E város volt a magyar forradalmak oroszlanbarlangja. (UL/5: 65) — *b* 'a forradalmi mozgalom részvevőinek összessége': Ma olvastott föl . . . a ministeriumról szóló királyi leirat. Az ifjuság és így az egész forradalom nagyon elégedetlen vele (P201/5: 85) A helytartótanács előtt Klauzál szónokolt; a forradalom küldte, s olly alázatosan és reszketve hebegett, mint tanítója előtt az iskolás fiú (P258/5: 141)

Vö. EtSz.; először 1815-ben Kazinczy Egmont-fordításában a n. 'Gährung' tükörszavaként, 'forrongás, lázongás' jel.-ben. Mai jelentésében 1829-ben Bajzánál (Munkái. 1862. 3: 106).

forral ts ige 3 | -Ø 2, -nak 1

(*átv*) '(gonosz dolgot) titokban tervez': Korosmárosné, maga nem jót forral (822/3: 196) — *a* '(merész tervet, csejt) titkos megbeszélésekkel előkészít': tekintete ezer nyájas gondolatot tükröze . . . s megesküdtem volna, hogy soha összeesküvést nem forral atyád trónja ellen (RH/6: 311) Millyen gonoszságot Forralnak magokban. Hogy nem beszélnek fönn-Szóval, csak titokban? (795/3: 92)

forrás fn 31 | -Ø (b.4), -ok 1; -a 11; -ái 1 | -okba 1; -ból 1, -ából 1; -ához 1; -ként 1; -nál 1

1. 'az a tény, hogy vmi zubogva fő': Hah, de mi szörnyű zaj, . . . Mennydörgés? Vagy kásának forrása fazékban? . . . Nem! Ott ember hortyog. (HK/1: 121)

2. 'a földből természetes úton felszínre törő víz': Egy kis tó is volt ott, mely a fenekéni forrás által mindig tisztán maradt (RH/6: 71) | (*töism*) És a melly Ildikó volt egykor, a hegyből Kiapadhatatlan két forrás buzog föl. E forrásokba fult be kicsiny magzata, Kit isten a völgyben fává változtata. (SzÁ/1: 340) | (*met*) könny (. . .) ~a: János reá borult az asztal sarkára, S megeredt könnyének bőséges forrása (JV/1: 207) Könyűimnek forrása megered (281/1: 258) + 6: 311 — *a* 'az a hely, ahol víz tör felszínre; forráskút': Bujdosva jártam, mint a vad, És ittam a forrás vizéből, S alvám a szabad ég alatt (180/1: 111) Hát, fiú, olvastam azt a verset. A mellyet te én hozzám csináltál Valahol a bártfai forrásnál (191/1: 151) | (*met*) Ashby Alured . . . elhalványodék, de úgy látszott, mintha vére csak azért vonult volna vissza szíve forrásához [in die quellende Tiefe des Herzens], hogy ismét tisztulva s megerősödve ömöljek minden érbe.

(RH/6: 387) tán magam is sírva fakadtam volna; de szemeim forrása ki volt apadva. (HKöt/4: 36) veszett haragja lángjait Teetők piros forrása oltja el [purple fountains issuing from your veins] (RJ/4: 387) — *b* 'forrásvíz táplálta esermély': a part mentében viz az út, hol a forrás foly (RH/6: 378) szenderegtem a kis völgyi forrás Virágos partján (S/2: 74) Olly szellemi e lány, olly tisztán szellemi! . . . Illy lényekkel lehettek az Olymp körül Megnépesítve a források és a fák. (571/2: 143) + 1: 350; 3: 266 | (*ellent*) a kis forrás most már nagy folyam (403/1: 350) + 1: 350 | (*hsl*) Éltem így röpill, miként a Forrás, fáradatlanul (41/3: 266) + 6: 43 | (*met. kép*) kedélyem a forrás vala, . . . Szivem volt a forrás vig, fris hala. (403/1: 350)

3. (*átv*) 'az a tény, ok, amiből vmi ered, keletkezik': A gyűlölség valami mély és titkos forrásból ered (P14/5: 5) szived Annak forrása, bennem a mi jó van. (700/2: 298) + 6: 28 | (*kép*) Csak ne volna galambok bűgása — Ebben fakad bánatom forrása (57/1: 10) Mi volt forrása tetteid Sötét folyóinak? (709/2: 306) + 1: 10; (*met*) Inkább . . . szolgálók, koldulók, Mint egy betűt írjak, mi nem Lelkem forrásából fakadt (Ap/3: 155) — *a* 'szellemi erőforrás; lelemény': Jelleme, . . . boldogtalan szeszélye, lelke csekély forrásai [le peu de ressources de son esprit], . . . mind ez mennyi félreértést okozott már köztünk (KH/6: 59) **forró** mn 61 (48 + 13) | -Ø 40, -k 1 | -t 2 || -bb 1, leg- bb 3, leg- bbika 1

1. 'égetően meleg': Forró sugárokat Lövel a nyári nap! (75/1: 24) Disznó forró idő! (141/1: 83) Forró nyárközép van, Kapaszkodik a nap fölfelé (787/3: 78) + 1: 24, 126; 4: 83 | (*ism, ellent*) sivatagba téved, Hol nincs számára hús lomb, hús patak, Csak forró fővény, forró sugarak. (825/3: 313) | (*ellent, fokozás*) Hideg van a siréjben; Másnak lehet . . . Meleg, Forró lesz a sir nékem (243/1: 232) | (*met, hsl*) Ég, szivem . . . mint forró Hyperiona nyárnak (32/3: 262) | (*kép*) e gondolat forró sugár, melly halántékimat égeti (TH/4: 196) — *a* 'égetően melegnek érzett': (*kép*) Folyjatok, könnyeim, folyj, te forró patak (854/3: 233); (*megszem*) ~ *ajkú Phoebus* 'égetően sütő nap': Fátyolos nők Od'adják arcuk pirját és fejerét A kéj Jelgő s a <forró> forró ajku Phoebus Zsákmányaúl [to the wanton spoil Of Phoebus burning kisses]. (Cor/4: 269, 416)

2. (*átv*) 'heves, erős, szenvedélyes (érzelem, indulat)': sorsa iránt forró részvétellel viseltünk (J/6: 418) | ~ *barátság*: (*gúny*) A mi szerelmes szomszédunk, a német, A kiért ezennel csavarom elmémet, Hogy találjak hozzá nem-méltatlan szókat, Mire engem forró barátságom nógat (LV/3:

311); (*páros kif, fokozás*) Meleg, forró barátságot kötöttek. (Ap/3: 126); ~ *érzelem*: És minden hallgat, és minden figyel, És minden a legforróbb érzelem (305/1: 274) + 2: 251; ~ *érzemény*: Szerelmemnek katonája lettem... A lant, a dal töltött fegyverem, Töltés benne forró érzeményem (332/1: 295) + 3: 272 | (*páros kif*) Ashby gróf .. epés mérséklettel birt, mi .. azt jelenti, hogy heves, forró indulatú .. volt (RH/6: 95) | (*hsl*) Oh, szerelmem forró szerelem. Forróbb, mint a dél nyérközepen (103/1: 49) — **a**) 'ilyen érzelemre képes': Érik a gabona, Melegek a napok .. Érik szerelmem is, Mert forró a szívem (94/1: 43) ~ *kebel*: És nőtt a gyermek <lángra gyújtá Forró keblét az ifjúkor> lángra lobbant Meleg keblén az ifjúkor (78/1: 28, 382) + 2: 46 | (*páros kif, fokozás*) Oh istenem, ha az én meleg, forró szívem egykor kihúlna (ÜL/5: 59); (*ellent, párh*) [szabadság] bölcsöd párnái nem hideg, merev holttestek, hanem forró, dobogó szivek. (P201/5: 78) — (*szókapcs*) ~ *vérű* ld. [forróvérű] — **b**) 'ilyen érzelmet kifejező': Nem, költészet, nem hagyjak el soha, .. Táplálni foglak a gyötört kebelnek Legforróbb véreivel. (288/1: 266) Csók és könnyű mind a kettő Nagyon, nagyon forró lehet, Mert szerelmemmel egy helyen .. természetnek (535/2: 108) Ide karjaimba, forró karjaimba! (SzM/2: 265) Forró öleléssel Üdvözlünk titeket, Vitéz jó testvérek. (795/3: 94) | (*ism, párh*) És csókot érzék, forróat, ajkamon, És könnyet érzék, forróat, arcomon. (164/1: 97) | (*fokozás*) TOLDI írójához elküldöm lelkeimet Meleg kéz-fogásra, forró ölélésre! (574/2: 146) Megmondjam-e, feleségem, Hogy ez ifjúból mi lett? .. Itt van e meleg szobában, S ajka forró ajkadon (684/2: 279) | (*ellent*) Ha hidegen felel a forró levélre ... Örülés, ne vezess örvényed szélére! (SzM/2: 262) Hídeg a vérem és forrók a könnyeim (799/3: 100) homlokát a hideg kőre tette, S forró keserves könnyeket sirt. (Ap/3: 140) — **c**) 'szívből jövő, bensőséges': forró ohajtása .. hogy a barátja s ennek kedvese közti összekelés útjába semmi akadály ne vetessék. (RH/6: 263) | ~ (...) *köszönet*: Vegye ön köszönetemet, legforróbb köszönetemet nemeslelkűségeért. (HKöt/4: 91) + 3: 243; (*gúny*) Hálás haza, A szent halott nevében Vedd forró köszönetemet! (637/2: 218); (*ellent*) beéri-e Egressy akár-

milyen forró, de pusztá köszönettel a költészet s művészet nevében? (P132/5: 43) | (*ism, párh*) A milly forró volt imádságom, olly forró most köszönetem. (HKöt/4: 13) — **d**) (*fn-i haszn*) vágyaimnak leg~bbika 'leghevesebb vágyam': Gondolatimnak legkedvesbika, vágyaimnak legforróbbika a békesség (TH/4: 179)

forrón hat 13 | *forrón* 9 ~ .. *óan* 1 | .. *öbban* 3

1.a) ld. **forró** — **2.** Álmodd meg azt a nagy szót, .. A melly kifejezze majd: Millyen forrón érzek! (521/2: 98) + 2: 28, 108; 4: 130 | (*fokozás*) szintolly forrón érezhetett, tán még forróbban, mint korunknak koránért ifjai (NI/6: 434) — **b**) nem vetted észre öleléseimből, hogy olly forrón csak anya ölelhet? (TH/4: 197) | (*párh*) Olly forrónan fested és olly Édesen szerelmedet (661/2: 247) — ~, *lángolón* 5: 72; *szívesebben* és *forróbban* 2: 213; *szorosan* és ~: (*megszem*) democraticus szívem hangosan dobogott örömeiben, mert szorosan és forrón ölelte meg a remény (ÜL/5: 52) — **c**) vágyok oda, S hogy feljussak, forrón imádkozni fogok (664/2: 246)

forrótság fn 6 | -ø 2; -a 1 | -ban 1, -ában 1; -on 1

1. 'vminek forró, meleg volta': (*ellent*) Te voltál vérem forrótsága; Meghűltél: oh, majd megfagyok. (258/1: 245)

2. 'nagyon meleg idő, hőség': A szörnyű forrótság szünni kezdett, Mentül beljebb érték a francia földet. (JV/1: 194) A tiszta égi bolt Magasról küldte le a napsugármosolyt; De a forrótságon koronként enyhite Szelid, lágy fúvalom nyájas lehellete. (621/3: 286) + 5: 63.; 6: 205

3. (*átv*) '(lelek) forrón érző volta': itt ismerem meg Juliskámat .. a nap közepébe kellene mártani tollamat, hogy egész fényében és forrótságában leírhassem lelkét! (ÜL/5: 49—50)

[**forróvérű**] mn: **forró vérű** 1

'erős indulatokra hajlamos': A tusázókhoz több forró vérű legény Csatlakozék. (HK/1: 143)

Orvosi műszóként már a XVIII. sz.-ban előfordul, vö. 1762: némellyek *forró* meleg, *sobes vériek* (Mátyus I., Diact. 1: 48); megtaláljuk Bessenyei-nél is, 1804/1894: Miért egyik ember *forró vérű*, dühös ...? (Bihari rem. 91).